

**ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»**

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

**(ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)**

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

(ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Київ 2021

УДК 930.2:030(477)

Е64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 6 від 28 жовтня 2021 р.)*

Рецензенти:

*Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор
Кузнець Т. В., доктор історичних наук, професор*

Е64 Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України): Збірник матеріалів наукової конференції «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу» / За заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 96 с.

ISBN 978-966-97385-4-7

У пропонованому збірнику представлено наукові повідомлення учасників наукової конференції «Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України)». Учасники конференції у виразили питання історичного розвитку енциклопедистики, засадничі принципи підготовки енциклопедій, змістового наповнення, питання оформлення, конструкції, понятійно-категоріального апарату, критерії добору гасел, широкий спектр напрямів досліджень, стилістичних особливостей енциклопедичних видань тощо. Матеріали доповідей учасників наукової конференції оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики й спонукають до подальших дискусій.

Видання розраховане на фахівців у галузі енциклопедистики, науковців, аспірантів, усіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»,
2021

ISBN 978-966-97385-4-7

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

РОЗДІЛ 1

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ БІОГРАФІКИ ТА ПОДІЄВОЇ ІСТОРІЇ НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

Наталія Гаврилишина

Репрезентація роду Кочубеїв в енциклопедичних виданнях.....	7
---	---

Світлана Глухова

Кондорсе як знакова постать в енциклопедистиці.....	14
---	----

Михайло Дземан

Вчення професора-інтерніста М. М. Бережницького про адаптаціогенез синдрому легеневого серця	19
---	----

Лариса Кобріна

Нобелівські лауреати в енциклопедистиці: Біохімік Луїс Ігнаро.....	24
--	----

Володимир Козирський, Василь Шендеровський

Данило Струк: Енциклопедист, Патріот, Людина	28
--	----

Сергій Троян

Підсумки Великої війни (1914–1918): до 100-річчя укладення Версальсько-Вашингтонської системи договорів	32
--	----

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Алла Киридон

«Велика українська енциклопедія» як «Значущий Інший»	42
--	----

Максим Єнін

Роль енциклопедії у суспільстві та її використання аудиторією
е-ВУЕ (за результатами інтернет-опитувань) 52

Віктор Вечерський

Репрезентація втрачених об'єктів архітектурної спадщини
України у «Великій українській енциклопедії» 56

Леонід Кушнір, Людмила Кушнір

Музейна енциклопедистика: зарубіжні здобутки і вітчизняні реалії 63

Микола Проців

Бережанський енциклопедичний словник: Ідея! Зміст. Перспектива? 66

Людмила Кушнір, Леонід Кушнір

Укладання еколого-географічного глосарію для енциклопедичного
словника 73

Олександр Савенко, Юрій Ївженко

Використання електронної енциклопедії у ході викладання
філологічних дисциплін 77

Юлія Рогушина, Гладун Анатолій

Мереологія як основа визначення семантичних зв'язків між
енциклопедичними гаслами 81

Гладун Анатолій, Юлія Рогушина, Сергій Прийма,

Оксана Строкань, Ірина Корякіна, Ленмара Ісмаїлова

Використання енциклопедичних web-ресурсів для інформаційної
підтримки сервісів валідації результатів навчання
в агродорадництві 89

ПЕРЕДМОВА

Важливу роль на сучасному етапі інформаційного розвитку відіграють енциклопедичні видання, які є джерелом комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; транслиують соціально важливі сенси; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ. Енциклопедичні видання у сучасному інформаційному просторі можна інтерпретувати в кількох аспектах: засіб поширення інформації у просторі й часі; вербалізований і систематизований інформаційний код доби; механізм впливу на суспільство; янструмент інформаційних війн; чинник культури, інструмент формування культурних цінностей і установок тощо.

Українська енциклопедистика відносно молода галузь науки, що переживає період свого становлення в умовах викликів інформаційного світу. Відтак рецепції щодо уявлення енциклопедичного простору навіть у зацікавлених фахових середовищах доволі спорадично фрагментовані; бракує випрацьованого устійненого адекватного аналітичного інструментарію; залишаються недостатньо артикульованими тенденції розвитку енциклопедистики тощо.

Фахова розмова науковців щодо розвитку енциклопедистики та формування контенту відбулася в межах наукової конференції «Енциклопедистика: генеза в часі та просторі», присвяченій 30-й річниці проголошення незалежності України, організованої Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» 06 жовтня 2021 р. Метою проведення наукового заходу, який об'єднав провідних енциклопедистів, фахівців різних наукових напрямів, аспірантів стало обговорення теоретичних та прикладних проблем змістового наповнення сучасних енциклопедій.

Практичний складник конференції узагальнено у запропонованому збірнику матеріалів конференції, де висвітлено питання представлення знакових постатей та подієвої історії на сторінках енциклопедичних видань, здобутки, проблеми, перспективи сучасної української енциклопедистики; окреслено особливості універсальної «Великої української енциклопедії»; досліджено становлення сучасної української енциклопедистики в реаліях цифрового світу; представлено засадничі

принципи підготовки енциклопедій, принципи та критерії науково-інформаційного наповнення сучасних енциклопедій; технічні принципи розроблення та функціонування енциклопедичних проєктів тощо.

До збірника матеріалів конференції «Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України)» включено окремі доповіді учасників наукової конференції, які оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики.

Сподіваємося, що пропонований збірник матеріалів уможливить не лише розширення світоглядного горизонту, але й спричинить активізацію досліджень у галузі енциклопедистики та спонукатиме до подальших дискусій.

*Доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
Алла КИРИДОН*

РОЗДІЛ 1.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ БІОГРАФІКИ ТА ПОДІЄВОЇ ІСТОРІЇ НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

Наталія ГАВРИЛИШИНА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ РОДУ КОЧУБЕЇВ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ

Історія козацько-старшинських родів Гетьманщини, інтерес до якої невинно зростає, в українській історіографії посідає помітне місце. Ці дослідження тісно пов'язані з генеалогічними студіями. Зазвичай першими в цьому напрямку рухались нащадки, які упорядковували сімейні архіви (І. Забіла, Я. Лизогуб, О. Безбородько ін.), робили біографічні нотатки. В XIX ст. біографічні екскурси в своїх дослідженнях історії Малоросії розмістили Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич. До рівня світових генеалогічних зразків довів свої дослідження історик О. Лазаревський, наповнив українську генеалогію новими фактами Г. Милорадович. Узагальнив вже відомий та доповнив новими персонально-біографічними матеріалами «Малороссийский родословник» В. Модзалевський. Працювали в цій царині історики XX ст. Призупинено дослідження генеалогії в умовах радянської держави. Інтерес до генеалогічних студій відновився після здобуття Україною незалежності та триває дотепер. Генеалогію українського козацтва вивчають О. Гуржій, В. Заруба, І. Кривошея, В. Кривошея, В. Томазов та інші.

Об'єктом пропонованої наукової розвідки визначено рід Кочубеїв в цілому та його окремих представників, біографії яких вміщувались на сторінках енциклопедій. Простежимо ідеологічні трансформації та особливості подання історико-біографічних відомостей про рід Кочубеїв.

Піднесення роду Кочубеїв стало результатом спадкового посідання високих урядів, зміцнення майнового становища, встановлення родинних

зв'язків з іншими старшинськими фаміліями. Особливості висвітлення історії цього роду тісно пов'язані з політичними обставинами, що склалися на українських теренах, починаючи з XIX ст. Цензура та утиски української мови вплинули не лише на «специфічне» формування української енциклопедистики, але й на суб'єктивізм укладачів статей про рід Кочубеїв.

Для з'ясування ситуації вдамося до детального аналізу фактології історії цього роду, зокрема – одного з представників. Йдеться про Василя Кочубея (бл. 1640–1708) та його конфлікт з гетьманом Іваном Мазепою (1639–1709), зокрема через кохання останнього до хрещениці Мотрі Кочубей (існують і інші думки дослідників, щодо причин конфлікту). В. Кочубей разом зі свояком, полковником І. Іскрою та іншими особами, кілька разів подавав на ім'я російського царя Петра I донос на гетьмана І. Мазепу. В своїх сповіщеннях Кочубей попереджав, що гетьман має наміри розірвати зв'язки між Гетьманщиною та Росією. Петро I не повірив цим «наклепам», а донощиків — стратили. Ситуація змінилась, коли Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII (1708 р.), він та його оточення зазнало фізичної розправи та нищівної критики. Після цих подій рід Кочубеїв був реабілітований, йому повернено втрачені під час слідства маєтності, а в російській історіографії почали з'являться згадки про їх «мученицьку несправедливу смерть». У зв'язку з цим «жертва Мазепи» В. Кочубей був реабілітований, в тому числі, на сторінках наукових видань. Оскільки постать гетьмана І. Мазепи зазнала ідеологічного пресингу, як в російській так і в радянській історіографії, то постать В. Л. Кочубей навпаки — часто ідеалізувалась, навіть приписували високі патріотичні почуття.

Перші енциклопедичні українознавчі довідки з'явилися у російськомовній енциклопедії «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» (1890–1907 рр.; Санкт-Петербург). Хоча за основу було взято німецьке видання, статті про російську історію займали значний відсоток. Редактор Словника професор І. Андреевський зазначив, що «Все статьи, касающиеся России, ... помещаются в Словаре совершенно самостоятельные, представляющие обширный и свежий материал, самобытно и совершенно заново обработанный почтенными русскими учеными, принявшими участие в составлении этого Словаря». В цьому виданні рід Кочубеїв подається загальною статтею, означений як «руський княжеский и дворянский род», серед найвідоміших представників В.Л. Кочубей, його внук генеральний обозний С. В. Кочубей, граф В. П. Кочубей та князь Д. О. Кочубей. Окремою статтею

читача ознайомлюють з біографією Василя Леонтійовича Кочубея (бл.1640–1708 рр.), але більша її частина стосується конфлікту з гетьманом І. Мазепою. Детально описано процес подання доносу, його учасників, навіть із цитуванням історичних джерел. В кінці автор робить висновки, що «Презирство історики идеализировали личность К. Теперь взгляд на него изменился: им руководили чисто личные счеты, а не патриотизм»¹. Тобто до початку ХХ ст. ця точка зору мала місце в російській історіографії. Окремими статтями-персоналіями представлені державні діячі Російської імперії — міністр В. П. Кочубей (1768–1834) та князь В. В. Кочубей (1812–1850).

В «Російському біографічному словнику» (1903) додалися нові статті-персоналії зі зазначенням ступеня родинних зв'язків між ними. Серед них, дійсний статський радник Олександр Кочубей (1788–1866), означений як правнук Василя Леонтійовича Кочубея; його брат сенатор Аркадій Кочубей (1790–1878); нумізмат, колекціонер, князь Василь Кочубей (1812–1850), а також вже згадані — Дем'ян Кочубей (1787–1859); князь Віктор Кочубей (1768–1834)². Укладачі використали публікації В. Модзалевського, Г. Милорадовича та ін.

Щодо постаті В. Кочубея, упорядники використали доступні на той час публікації (М. Костомарова, О. Лазаревського). Цікавою є ремарка автора, що своїм кар'єрним зростанням Кочубей зобов'язаний не своїм талантам, бо їх не мав, а більше залежав від зусиль дружини (Любові Жученко), вона ж його і підштовхнула до доносу. Причиною доносу визначено не «преданность къ Москве», а особиста ворожнеча³. Вперше персональні статті присвячено Любові та Мотрі Кочубей⁴.

Енциклопедії, що були створені в радянський період, попри їхню політичну заангажованість, залишаються вагомим досягненням для історичної науки. В першій україномовній енциклопедії, що виходила упродовж 1930–1935 років «Українська загальна енциклопедія: книга «Знання» (Т. 2) вміщено коротку інформативну статтю «Кочубей» та

¹ Энциклопедический словарь / ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. Т. XVI : Коялович – Кулон. С. 466.

² Русский биографический словарь / Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. СПб. : Тип. Гл. упр. уделов, 1903. Т. 9. С. 362–382.

³ Там само. С. 364–366.

⁴ Там само. С. 382.

«Кочубейвна Мотря», додано ілюстративний матеріал — портрет генерального судді⁵.

В «Українській радянській енциклопедії» (далі «УРЕ») вміщена загальна стаття «Кочубей», уже відбувається зміна риторики, адже вони характеризуються, як «багата укр. дворянська родина», а В. Л. Кочубей представник «української старшинської верхівки»⁶. Після відповідного тому «УРЕ», була оприлюднена в 1970 р. Радянська енциклопедія історії України («РЕІУ»), в якій наявні дві статті. У «Кочубей»⁷ перелічено представників роду, що займали уряди в середовищі козацької старшини: генеральний обозний С.В. Кочубей (1725–1779 рр.), полтавський полковник В.В. Кочубей (?–1743 рр.). Донос схарактеризовано так, що «...І. Мазепі вдалося ввести в оману Петра І і зобразити справедливі обвинувачення К. і І. Іскри як наклеп».⁸ Додано портрет В. Л. Кочубея. Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень «РЕІУ», адже минуле України подавалося винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією⁹.

Український публіцист, етнолог, енциклопедист Євген Онацький (1894–1979) створював в еміграції «Українську малу енциклопедію» (1960), яка звичайно відрізняється від традиційних і скоріше відображає його суб'єктивне ставлення до подій та персоналій. Під таку оцінку потрапив «Кочубей Василь Леонтійович», якого він охарактеризував «вислужуючись перед Москвою дістав у 1700 титул «стольника»...» та навіть згадує цитату про комплес «кочубейщини» — «Бій під Полтавою виграв Росії не Петро І, а українські Кочубей»¹⁰.

Справжнім проривом для генеалогічних студій, зокрема козацько-старшинських родів, стало здобуття Україною незалежності. Якщо

⁵ Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання: в 3 т. / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа. 1930–1933. Т. 2. С. 371–372.

⁶ Українська радянська енциклопедія : у 17 т. / гол. ред. М. П. Бажан, 1-ше вид. Київ : Голов. ред УРЕ, 1962. Т. 7.

⁷ Радянська енциклопедія історії України: в 4 т. / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Київ : Голов. ред УРЕ, 1970. Т. 2. С. 491.

⁸ Там само. С. 492.

⁹ Борчук С. М. «Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР // Український історичний журнал. 2013. № 4. С. 192.

¹⁰ Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. / Є. Онацький. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. Т. 3. Кн. 6. С. 751.

аналізувати довідкові видання та енциклопедії від 1991 р., то рід Кочубеїв переважно згадується в публікаціях історичного напрямку. Значно менше інформації приділяється його представникам, що перебували на державних посадах в Російській імперії, а на перше місце виходять члени роду з середовища козацької старшини. Одним з перших з'явився на світ «Довідник з історії України»¹¹ (1995, Т.2.), в складі якого — загальна стаття «Кочубеї» (перераховано 5 представників від 1640–1834 рр.), статті-персоналії традиційно присвячені В.Л. Кочубею, де відмічено його промосковську орієнтацію, доньці — Мотрі та російському дипломатові В.П. Кочубею (значно вужче ніж у виданнях початку ХХ ст.). У «Малому словнику історії України» (1997) вміщено довідкову статтю історика О. Гуржія про В. Кочубея¹².

Звичайно з появою ґрунтовної «Енциклопедії історії України» (далі «ЕІУ») упорядники не могли оминати згадок про цей рід. В загальній статті про рід «Кочубеїв» перераховано 6 представників. О. Гуржій у статті «Кочубей Василь Леонтійович (1640–25(15).07.1708)» подав короткі біографічні відомості, акцентував увагу на стосунках з гетьманом І. Мазепою. А в кінці статі констатовано, що в радянській та російській історіографії його постать ідеалізувалась¹³. Крім того до «ЕІУ» додано, багатший за попередні, ілюстративний матеріал: герби, будинок генерального судді В. Кочубея у Батурині (кін. ХVІІ ст.), фото пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею в Києві (зруйнований 1918). Портрети: В. Л. Кочубея, С. В. Кочубея, В.В. Кочубея з дружиною, В.П. Кочубея.

Найповніший персональний склад подано в книзі «Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія» В. Кривошеї (2010 р.).¹⁴ Це видання включає біограми 14 591 козацьких старшин, що підготовлені на основі архівних документів та опублікованої літератури. Упорядник подав не лише статтю про генерального писаря та суддю В. Кочубея, а й про його синів (Василя, Федора, Петра, Семена, Павла), що свідчить про використання родинного тестамен-

¹¹ Довідник з історії України: в 3 т. / ред. І. З. Підкова, Р. М. Шуст. Київ : Генеза, 1995. Т. 2 . URL: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>

¹² Гуржій О. Кочубей Василь Леонтійович // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ : Либідь, 1997. С. 217.

¹³ Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во «Наукова думка», 2008. Т. 5. С. 257.

¹⁴ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. Київ : Стило, 2010. С. 435–436.

ту. До статей включено нові біографічні відомості, зокрема посідання ними державних урядів.

Масштабну роботу провів історик В. Заруба (2011 р.), який подав службові біографії, простежив генеалогічні зв'язки в середовищі козацької старшини (1648–1782)¹⁵. В цьому виданні подано розлогі біографії 8 представників роду (В.Л. Кочубей та його сини). Особливість цих статей в тому, що окремо акцентовано на родинних зв'язках, а Кочубей поріднилися з відомими родами в Гетьманщині (Апостоли, Жученки, Скоропадські, Чуйкевичі тощо).

В силу різних професійних якостей, представники роду Кочубейів згадуються в інших галузевих енциклопедіях. Наприклад, про російського державного діяча та дипломата В.П. Кочубея згадано в «Українській дипломатичній енциклопедії» (2004 р.)¹⁶. В «Юридичній енциклопедії» (2001 р.) подано статті про українські родини, які були причетні до державно-правової діяльності, звичайно серед них козацько-старшинський і дворянський рід Кочубейів¹⁷.

Аналізуючи енциклопедичні видання, стає помітним, що найчастіше згадуваною персоналією в них є генеральний суддя Василь Леонтьович Кочубей (1640–1708), не виключенням стала «Велика українська енциклопедія»¹⁸. Енциклопедії зазвичай мають свої традиції подання інформації про родинні зв'язки, що зумовлено характером видання, його концептуальними засадничими положеннями.

На сьогодні загально відомо, що головною рисою енциклопедичного жанру є наукова об'єктивність та достовірність фактичного матеріалу. Для стилю науково-популярної довідкової літератури неприпустиме однобічне висвітлення будь-якої персоналії. У випадку з Кочубеями, починаючи з кінця XIX ст., ставлення до роду залежало від офіційної ідеології. Навіть у

¹⁵ Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2011. С. 238–239.

¹⁶ Сербіна Н.Ф. Кочубей Віктор Павлович // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. С. 596.

¹⁷ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3. С. 379.

¹⁸ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Історичні науки» (Історія України. Всесвітня історія) / Укладачі: Гірік С. І., Киридон А. М., Троян С. С.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 134.

випадку енциклопедичного формату додавання оціночних суджень ставало можливим. Оскільки енциклопедія відображає рівень розвитку науки та культури своєї епохи, то її потрібно періодично оновлювати, узгоджувати з новими дослідженнями, подіями тощо.

*Світлана ГЛУХОВА,
провідний редактор науковий
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

КОНДОРСЕ ЯК ЗНАКОВА ПОСТАТЬ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

У другій половині 18 ст. у Франції поширювались ідеї прогресу людства та провідного значення науки у його розвитку. Одним із символів епохи Просвітництва стала «Енциклопедія, або тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел товариства літераторів, підготовлена Дідро і в математичній частині д'Аламбером». У роботі над виданням брала участь низка філософів, письменників, учених. Статті з філософії писали Вольтер, К. Гельвецій, Е.-Б. Кондільяк, П. Гольбах, Л. де Жокур, з літератури — Ж. Ф. Мармонтель, Ш. Дюкло, Ш. де Бросс, граматики — С. Дюмарсе, медицини — П. Ж. Бартез, права — А. Г. Буше д'Аржі, архітектури — Ж. Ф. Блондель, теології — А. Морелле, історії — Г.-Б. Маблі, політичної економії — Ф. Кене, А. Тюрго, музики — Ж.-Ж. Руссо, природничої історії — Ж. Бюффон та інші.

Представником молодшої генерації французьких енциклопедистів був філософ-просвітитель, енциклопедист, математик, філософ, соціолог, політичний діяч Марі Жан Антуан Нікола Каріта де Кондорсе (1743–1794)¹.

Як математик він був учнем д'Аламбера і автором досліджень «Нарис інтегрального числення» (1765), «Про проблему трьох речовин» (1767) тощо. 1769 був обраний до Академії наук (м. Париж). З 1773 працював у ній асистентом секретаря, з 1776 — неодмінним секретарем. У 1775–1777, 1784–1790 був інспектором монетного двору.

¹ Sergescu P. La contribution de Condorcet à l'Encyclopédie // Revue d'histoire de sciences, 1951. Т. 4. Р. 233–237. URL: https://www.persee.fr/doc/rhs_0048-7996_1951_num_4_3_4334; Баден-тер Е., Баден-тер Р. Кондорсе (1743–1794). Інтелектуал у політиці. Київ : Юніверс, 2008. 568 с.; Kintzel C. Condorcet, l'instruction publique et la naissance du citoyen. Paris : Minerve, 2015. 264 p.; Crépel P. Condorcet et les sciences // La Revue du projet, 2016, n° 61, novembre. Les Encyclopédistes: D'Alembert, Condillac, Buffon, Marmontel, Helvétius, d'Holbach, Turgot, Condorcet. Fb&c Limited, 2017. 190 p.

Дослідники називають Кондорсе «останнім енциклопедистом», історик Ж. Мішле назвав його останнім філософом 18 ст. Коли почала виходити «Енциклопедія..» (1851), Кондорсе було лише 8 років, тому, звісно, він не міг брати участь у створенні перших томів цього видання.

Кондорсе познайомився з д'Аламбером у вересні 1759, вчений був серед екзаменаторів, коли юнак захищав у Колежі Наварри (м. Париж) свою дисертацію з математичного аналізу. Згодом д'Аламбер взяв молодого математика під свою опіку. Дослідники припускають, що, оскільки томи енциклопедії 8–17 готувалися поспіхом, ймовірно, д'Аламбер доручав написання деяких статей Кондорсе. Можливо також, що для прискорення видання вчені використовували уривки різних уже написаних праць.

Кондорсе був обізнаний не лише в математиці. За прикладом д'Аламбера, який поряд з математичними працями займався літературними, філософськими та навіть музичними розвідками, а також Вольтера і Тюрго (останній був автором енциклопедичних статей «Етимологія», «Існування», «Розширюваність», «Фундації», «Ярмарки та ринки»), він був представником енциклопедизму, що поєднував різнобічні знання.

З 1772 писав для Секретаріату Академії наук біографічні нотатки про академіків, спочатку про померлих, а згодом — про його сучасників. За період 1773–1790 він написав 61 біографічну статтю. Основною вимогою до таких статей він вважав об'єктивність, необхідність забути про суперечки та полеміку.

1776–1777 співробітничав з д'Аламбером у математичній частині «Додатку» до «Енциклопедії...», що публікував видавець Ш. Ж. Панкук. Кондорсе взяв на себе написання статей з математичного аналізу, які були майже відсутні у попередніх томах «Енциклопедії..». Д'Аламбер з особистих причин не міг вже виконувати важку працю і підтримував проект видання переважно своїм авторитетом, що допомагало залучити до нього талановитих вчених. У передмові до видання визначено внесок Кондорсе: «Нема майже нічого в “Енциклопедії” про аналітичні відкриття, зроблені починаючи з 1754 р., в яких д'Аламбер брав таку велику участь. Пан де Кондорсе... це до-

повнив з точністю, ясністю, знаннями, які свідчать про великого майстра»².

Статті Кондорсе становлять єдину систему, вони доповнюють і прояснюють одна одну. У них він віддавав належне працям інших математиків (зокрема, Л. Ейлера, А. Фонтена), наводив цитати з нових важливих праць, але використовував і власні розробки. Деякі з його статей є новою редакцією статей «Енциклопедії...», але більшість — це доповнення, пов'язані з новими дослідженнями, що з'явилися за останні роки.

Він є автором статей: «Наближення», «Розмежування», «Розв'язні рівняння», «Рівняння з кінцевими остачами, нескінченно малими», «Нескінченний дріб», «Невизначеність», «Інтегральне числення», «Лінійні рівняння», «Максимум», «Метод», «Ймовірні рівняння», «Проблема трьох речовин», «Квадратура», «Рікатті рівняння», «Ряди», «Підстановки». Автори «Енциклопедії...» підписували свої статті лише якоюсь літерою або знаком. Статті Кондорсе були підписані «о», тоді як статті д'Аламбера — «О».

З 1781 Кондорсе брав участь у підготовці нового енциклопедичного видання — «Методичної енциклопедії». Видавець Ш. Ж. Панкук розпочав нове видання (166 томів), яке мало виходити до 1832. Розділ «Математика» займав у ньому три томи, які були опубліковані 1784, 1785 і 1789. В енциклопедії були використані статті д'Аламбера, який помер 1783. Кондорсе подав не лише доповнені статті з «Додатку», а й нові статті. Зокрема, у «Методичній енциклопедії» вміщені його статті «Політична арифметика» і «Ймовірності». Кондорсе з 1772 розмірковував над обчисленням ймовірностей. Його політична арифметика — це застосування математичних методів обчислення в політичних науках, що на той час було новим. Він передбачав політичне і соціальне використання статистики та обчислення ймовірностей. 1785 у праці «Спроба використання аналізу ймовірностей прийняття рішень до більшості голосів» він запропонував обчислення нового об'єкту, що залишався поза увагою вчених, — фактів політичних і соціальних. Його ідеї полягали в тому, щоб зробити факти з життя людини об'єктом

² Цит. за: Бадентер Е., Бадентер Р. Кондорсе (1743–1794). Інтелектуал у політиці. Київ : Юніверс, 2008. С. 124.

дослідження, застосувати методи точних наук до цього нового об'єкта, виробити техніку перевірки, тобто створити науку про людину як прикладну науку.

Статті у «Методичній енциклопедії» Кондорсе підписував М. Д. С. Через політичні обставини, початок Великої французької революції, Кондорсе не зміг написати усіх статей, які мав намір підготувати.

Від 18.09.1789 Кондорсе обраний членом муніципалітету Парижа, з 08.04.1791 — адміністратор державної скарбниці, 26.09.1791 обраний до Законодавчих зборів (з 07.02.1792 — їх голова), а 10.09.1792 — до Національного конвенту (з 21.09.1792 — його віце-президент). 15.02.1793 виступив перед Конвентом з проєктом конституції, найдемократичнішої для свого часу і найбільшої обсягом з усіх французьких конституцій (370 статей). Крім прав людини, зафіксованих у Декларації прав людини і громадянина 1789, проєкт включав положення про рівність, право на освіту та соціальну допомогу. У ньому декларувалися: надання виборчого права всім громадянам від 21-річного віку та іноземцям, що проживали понад рік у Франції; прогрес, податок, свобода комерції та індустрії. За проєктом конституції Кондорсе усі органи влади повинні обиратися: керівництво муніципалітетів, судді, міністри. Проєкт Кондорсе був відхилений якобінцями, а 08.07.1793 Конвент прийняв декрет про арешт Кондорсе. Заочно засуджений до смертної кари, переховуючись, він написав свій головний твір — «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794). 27.03.1794 був арештований, помер у в'язниці.

В «Ескізі історичної картини прогресу людського розуму» Кондорсе проголосив основну ідею «Енциклопедії...» — прогрес людського розуму відкриває шлях прогресу людського існування. А оскільки перший нескінченний, людство відкриватиме перед собою все нові перспективи для щастя, «настане час, коли Сонце осяватиме лише вільних людей».

Кондорсе намагався з'ясувати закономірності, основні етапи історії, її рушійні сили. Виступаючи речником ідеї історичного прогресу, він пояснював поступальний рух історії безмежними можливостями розвитку людського розуму. Поділяв цей розвиток на етапи,

десятий з яких («картина наших надій») є своєрідним політичним заповітом віку Просвітництва: «Наших надій на прийдешній стан людства — три: знищення нерівності між націями; прогрес рівності в самому народі; нарешті, дійсне удосконалення людини».

Михайло ДЗЕМАН
кандидат медичних наук, доцент,
старший науковий співробітник НВЦ «Ербіс»,
ПП «Лабораторія-Ербіс»

ВЧЕННЯ ПРОФЕСОРА-ІНТЕРНІСТА М. М. БЕРЕЖНИЦЬКОГО ПРО АДАПТАЦІОГЕНЕЗ СИНДРОМУ ЛЕГЕНЕВОГО СЕРЦЯ

У сьогоденні медичні пізнання особливо потребують енциклопедичного підходу. Енциклопедія концентрує, систематизує й унаочнює обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду. Грецький етимон енциклопедія -ἐγκύκλιος παιδεία- в буквальному перекладі означає «циклічне навчання, виховання; цикл, коло знань», а отже, вказує на засадничі ознаки такого роду видань щодо системності уміщених у них знань та їх навчальний, виховний, просвітницький характер. Тож, Всеукраїнська наукова конференція «Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України)» сприятиме належній популяризації знакових постатей українського інтелектуального руху.

Зважаючи на те, що ураження серцево-судинної системи при захворюваннях легень є інтегральною медичною проблемою і з нею доводиться постійно зустрічатися в широкій клінічній практиці затребуваним є подання в такому форматі даних про вчення професора-інтерніста Мирослава Миколайовича Бережницького про адаптаціогенез синдрому легеневого серця¹. На жаль, постать цього визначного українського вченого-медика, інтелектуала та енциклопедиста так і залишається на сьогоднішній день недостатньо відомою загалу.

На небосхилі Прикарпатської школи внутрішньої медицини зоряна постать професора Мирослава Миколайовича Бережницького

¹ Бережницкий М. Н. Гемодинамические сдвиги и состояние коронарного кровообращения у больных с синдромом легочного сердца: автореф. дис. на соискание степени канд. мед. наук. Черновицкий государственный медицинский институт. Черновцы, 1964. 16 с.; Бережницкий М. Н. Клинико-анатомические материалы к проблеме хронического легочного сердца: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мед. наук. Львовский медицинский институт. Львов, 1971. 38с.; Бережницкий М. Н., Киселева А. Ф., Бигарь П. В. [та ін.] Хроническое легочное сердце. Киев : Здоровье. 1991. 152 с.

яскраво спалахнула в середині другої половини ХХ сторіччя. У здійснених Мирославом Миколайовичем в 60-80 роках ХХ сторіччя клініко-анатомічних дослідженнях було встановлено фундаментальні закономірності системної адаптації організму до поєднаної дії легеневої гіпертензії, гіпоксії, інфекційно-токсичного впливу, підвищеного внутрішньогрудного тиску, мікрогемоциркуляторних порушень та ендотеліальної дисфункції. Ним було визначено специфіку ремоделювання морфофункціонального статусу міокарда за ХЛС і показано нерозривний взаємозв'язок компенсаторно-приспосувальних реакцій кардіоміоциту із адаптивною перебудовою гісто-гематологічних структур, проміжної сполучної тканини та її трофокапілярної системи. Клініко-анатомічними дослідженнями стану коронарного кровотоку при ХЛС було виявлено поряд із слабко вираженим атеросклерозом вінцевих судин характерні морфологічні компенсаторно-приспосувальні реакції кровоплину в міокарді². Вони полягають у розширенні їх основних і вторинних гілок, перебудові правої вінцевої артерії із широкополого у вузькополий тип, збільшенні шляхів васкуляризації зон анастомозів між вінцевими судинами та їх судинної ємності. При цьому стовбур правої вінцевої артерії подовжується і діаметр її збільшується на 30-40%, а сумарна площа поперечного розрізу — на 80-90%. Зміни лівої вінцевої артерії є менше вираженими: діаметр її збільшується на 25%, а сумарна площа поперечного розрізу — на 30%. Сумарна площа гілок вінцевих артерій 1-2 порядку в правому шлуночку збільшується на 91%, а лівому — 26-30%, правому передсерді — 128%, лівому — 47%.

Вивчення особливостей капілярного русла міокарда у хворих із ХЛС показало, що його компенсаторна перебудова забезпечує найбільш виражене збільшення обмінної поверхні коронарного кровоплину саме в правому передсерді. У лівому шлуночку число капілярів також дещо збільшується, але їх сумарна ємність при збереженні обмінної поверхні все ж дещо зменшується. У правому шлуночку (за умов поєднаної дії гіпоксії, перевантаження опором та інтоксикації)

² Бережницький М. Н. О состоянии коронарного кровообращения у больных с синдромом легочного сердца // Терапевтический архив. 1962. № 12. С. 45–48; Бережницький М. Н. Особенности коронарного кровообращения у больных с хроническим легочным сердцем // Терапевтический архив. 1968. № 5. С. 90–91.

спостерігається одночасне зменшення як кількості і ємності капілярів, так і їх обмінної поверхні.

Таким чином, уже в процесі формування ХЛС, на фоні повноцінних компенсаторно-приспосувальних реакцій мікрогемоциркуляторного русла в обох передсердях та лівому шлуночку у правому формується капілярно-трофічна недостатність, яка призводить до розвитку дистрофічних і склеротичних змін в ньому. Оскільки на такому тлі розгортання компенсаторно-приспосувальних реакцій в умовах гіпоксії та перевантаження опором зміни паренхіматозно-стромальних взаємин неспроможні забезпечити функціональні потреби міокарда в ділянці правого шлуночка, то інтенсивне розростання сполучної тканини дифузного та вогнищевого характеру відбувається перш за все в ньому. При цьому процеси склерозу мають місце як у стінці судин мікроциркуляторного русла, так і в периваскулярній сполучній тканині, і зрештою поширюються на всю проміжну сполучну тканину міокарда. Встановлена специфіка адаптивно-компенсаторної перебудови гемосудинного ложа серця дозволила Мирославу Миколайовичу патогенетично обґрунтувати рідкість у хворих із ХЛС миготливої аритмії, незначну вираженість атеросклерозу, рідкість інфаркту міокарда, стенокардії, «теплий ціаноз», наявність беттолепсії (короткочасна втрата свідомості на максимумі кашлю), гіпертензивні кризи малого кола кровообігу на фоні легеневої гіпертензії та швидке прогресування правошлуночкової недостатності кровообігу³. Фундаментальне з'ясування притаманної для легеневого серця адаптивно-компенсаторної перебудови коронарного кровопротоку та морфофункціональних структур міокарда також дозволило талановитому практику-інтерністу віртуозно описати його клінічну картину. Встановлена етапність паттернів надскладної взаємодії багаторівневої ієрархії функціональних систем організму при хронічному легеневому серці в сьогодення визначає формат вдосконалення його

³ Бережницький М. Н. Гемодинамические сдвиги и состояние коронарного кровообращения у больных с синдромом легочное сердце: автореф. дис. на соискание степени канд. мед. наук. Черновицкий государственный медицинский институт. Черновцы, 1964. 16 с.; Бережницький М. Н. Электрокардиографическая диагностика гипертрофии правого предсердия у больных хроническим легочным сердцем // Врачебное дело. 1968. № 11. С. 16–18.

комплексної терапії та профілактики⁴. Засади розробленої Вчителем концепції адаптаціогенезу синдрому хронічного легеневого серця визначають перспективність подальшого пошуку дієвих засобів корекції ендотеліальної дисфункції⁵. Очікується, що їх успішне застосування буде здатним суттєво підвищити ефективність комплексної терапії пацієнтів із легеним серцем різного генезу. У продовження започаткованих професором М. М. Бережницьким в Прикарпатській терапевтичній школі досліджень В. Н. Середюком в 2014 році захищена докторська дисертація «Хронічне легеневе серце в поєднанні з артеріальною гіпертензією: клініко-патогенетичні особливості та диференційовані підходи до медикаментозної терапії», яка безпосередньо спрямована на вирішення надзавдання забезпечення ефективності комплексного лікування пацієнтів із такою поєднаною патологією.

Здійснені М. М. Бережницьким ґрунтовні клініко-анатомічні дослідження синдрому хронічного легеневого серця мають непересічне значення в сучасній клінічній практиці внутрішньої медицини. А за обставин сьогоденної пандемії COVID-19, трактування Мирославом Миколайовичем патогенезу синдрому хронічного легеневого серця як процесу реалізації взаємодії основних функціональних рівнів організму (кардіореспіраторного комплексу, окремих систем та органів, трофокапілярного обміну, клітин та субклітинних структур) набуло особливої актуальності. Йдеться про те, що за спричиненого SARS-CoV-2 захворювання легеневі кровоносні судини стають епіцентром хвороби. За даними Національної служби охорони здоров'я Великої Британії, серед пацієнтів із коронавірусом, які потребують госпіталізації, 45% буде необхідне тривале медичне спостереження, 4% — реабілітація, а 1% — постійна лікарська допомога. Тож, цілком очевидно, що нам слід очікувати чималого збільшення кількості пацієнтів із синдромом легеневого серця.

⁴ Бережницкий М. Н. О профилактике и реабилитации больных с легочно-сердечной недостаточностью // Врачебное дело. 1985. № 2. С. 74–78.

⁵ Дземан М. І. Актуальність наукової спадщини професора М. М. Бережницького в сьогоденні проблем легеневого серця // Кровообіг та гемостаз. 2012. № 1–2. С. 5–13; Дземан М. І. Вчення галицького професора-інтерніста М.М. Бережницького про адаптаціогенез синдрому легеневого серця в контексті наукової спадкоємності та сьогоденної актуальності // Терапевтика ім. проф. М. М. Бережницького. Т. 1. № 1 (2020). С. 5–18.

На сьогоднішній день засновані та очолювані фундатором вчення про адаптаціогенез синдрому легеневого серця професором-інтерністом Мирославом Миколайовичем Бережницьким лікувальні, освітні, громадсько-самоврядні фахові структури засвідчують свою затребуваність та результативність. Визначною подією, що отримала неабиякий суспільний резонанс, стала присвячена пам'яті Вчителя регіональна науково-практична конференція: «Артеріальна гіпертензія: виявлення, поширеність, диспансеризація, профілактика та лікування», що була проведена 17 березня 2011 року в Івано-Франківську. Намагання медичної спільноти Прикарпаття та керівництва Івано-Франківського Національного Медичного Університету (ІФНМУ) увіковічити ім'я професора Бережницького М.М. є дуже слушними та важливими. Його ім'я носять заснована ним в Івано-Франківському національному медичному університеті в 1984 році кафедра внутрішньої медицини (з 2020 року — кафедра фармакології та внутрішньої медицини № 3 імені професора М. М. Бережницького) та науково-практичний часопис «Терапевтика». Готується до друку присвячена звитязі Вчителя монографія.

*Лариса КОБРИНА,
кандидат хімічних наук, старший науковий
співробітник відділу модифікації полімерів
Інституту хімії високомолекулярних сполук
НАН України*

НОБЕЛЕВСЬКІ ЛАУРЕАТИ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ: БІОХІМІК ЛУЇС ІГНАРРО

З двадцятого століття найпрестижнішою нагородою в ряді областей науки вважається Нобелівська премія, яка є критерієм рівня розвитку науки. Як відомо, присуджується Нобелівська премія щорічно, її засновником є інженер-хімік Альфред Нобель. 27 листопада 1895 року в Парижі було написано заповіт Альфреда Нобеля, в якому говорилося, що весь капітал після його смерті потрібно перевести в цінні папери, створити фонд, який буде виплачувати премії в цінних паперах тим, хто вніс великий вклад в розвиток людства. Премія повинна видаватися щорічно в п'яти областях: у фізиці, хімії, медицині, літературі і розвитку мирних ініціатив. Присуджувати премії було доручено Королівській академії наук, Королівському медико-хірургічного університету, шведської академії в Стокгольмі і нобелівського комітету в Норвегії. Нобелівська премія присуджувалася незалежно від національності, раси, статі і віросповідання за новітні досягнення і за більш пізні роботи, значимість яких стала відома тільки зараз. Урочисте вручення премії проходить в Стокгольмі і Осло 10 грудня, в річницю смерті Нобеля. У Швеції цей день офіційно є днем підняття державного прапора. За традицією шведський король особисто вручає золоті медалі в Стокгольмі, а норвезький король в Осло. Після отримання премії Нобелівські лауреати повинні протягом шести місяців після отримання премії виступити з Нобелівською меморіальною лекцією в Стокгольмі або Осло.

Нобелівська премія з хімії в 2021 році присуджується в 112-й раз. Премія не видавалася в 1916-му, 1917-му, 1919-му, 1924-му, 1933-му, 1940-1942 роках. Імена вчених-лауреатів премії назавжди, увійшли в історію, науки.

Якщо проаналізувати розвиток хімії за останні три століття, то помітно, що число відкриттів в області хімії в цілому зростало в XVIII–XIX, досягло максимуму в першій третині XX століття, після чого дещо зменшилося. Створення фундаменту хімії до початку XXI століття було завершеним: відкриті всі хімічні елементи, отримані основні класи хімічних сполук, розроблені методи хімічного синтезу, створена струнка теорія хімічної термодинаміки і кінетики. Однак, в окремих розділах хімії, наприклад, таких як органічна хімія, фізична хімія та хімія, пов'язана з біологією (біохімія, біоорганічна хімія, хімія фізіологічно активних сполук), обсяг нових знань постійно збільшується. Загальна кількість статей по хімії продовжує рости, ще відкриваються нові класи сполук. В останні роки в хімії відзначається бурхливе зростання робіт з наноматеріалів, нанохімії, нанотехнологій. Тому праці лауреатів, які отримали Нобелівські премії за видатні відкриття в галузі хімії, відображають рівень розвитку науки на конкретному історичному проміжку. Якщо у першій половині XX в. Нобелівські премії були отримані за великі відкриття (імена авторів: Е. Резерфорда, Н. Бора, А. Айнштейна, Е. Фермі та інших були відомі всім хімікам і фізикам), то в другій половині XX ст. лауреатів знають більше фахівці конкретної галузі (зокрема хімії). Наприклад, праці, що пов'язані зі сполуками нових з'єднань і здебільшого мають прикладне значення. Водночас прикладна хімія і хімічна технологія продовжують швидко розвиватися, зростає кількість нових технологічних процесів. Цікавим є факт, що в першій половині століття Нобелівські премії присуджувалися індивідуальним авторам, то в другій половині все більше і більше премій присуджується колективам з двох, трьох вчених.

З 89 Нобелівських лауреатів за 1993-2007 роки 60 премій в області хімії, фізики, фізіології та медицини або 68,5% присуджені американським вченим. Європейцям було присуджено 15 Нобелівських премій, японцям чотири. Несподівані відкриття у фундаментальній науці, ще можливі, але в другій половині XX століття їх було доволі мало попри значну кількість винаходів в прикладній науці. Однак, кожне наступне відкриття вимагає значно більше коштів і зусиль. Звідси необхідність постійного зростання асигнувань на науку.

Одним із видатних вчених і лауреатів Нобелівської премії є Ігнарро Луїс (англ. Ignarro Louis; 31.05.1941, р-н Бруклін м. Нью-Йорка, шт. Нью-Йорк, США) — біохімік, фармаколог, лауреат Нобелівської премії з фізіології (медицини) за відкриття ролі оксиду нітрогену як сигнальної молекули в регуляції серцево-судинної системи (1998). Член Національної АН США (1999). Автор популяр. книги «Скажемо ні серцевим захворюванням» («No More Heart Disease», 2005). Заснував Товариство оксиду нітрогену («The Nitric Oxide Society»). Засновник і головний редактор журналу «Біологія та хімія оксиду азоту» («Nitric Oxide Biology and Chemistry»). Член наукового комітету французької фармацевтичної компанії «Нікокс» («Nicox»), член Ради директорів компанії «Antibiotics», член Ради директорів компанії «Operation USA», колишній член Ради компанії «Herbalife». Народився у сім'ї італійських іммігрантів. Його батько був теслею. Ігнарро виріс у м. Лонг-Біч (шт. Нью-Йорк). У 1962 закінчив Колумбійський університет, отримав ступінь бакалавра фармацевтики. 1966 в Міннесотському університеті отримав ступінь доктора філософії з фармакології. Від 1968 керував біохімічною та протизапальною програмою в компанії «Geigy Pharmaceuticals». Займався розробленням і маркетингом нового нестероїдного протизапального препарату «Диклофенак». Від 1973 — доцент фармакології в Медичній школі Тулейн. університету в м. Новий Орлеан (штат Луїзіана). 1979–1985 — професор від-ня фармакології Університету в м. Новому Орлеані, з 1985 — професор фармакології Каліфорнійського університету у Лос-Анджелесі. 2013 вийшов на пенсію з посади почесного професора.

Дослідження хімічної сполуки, за яку Л. Ігнарро отримав Нобелівську премію, почали з'являтися в 1970–1980-х. Ф. Мурад 1977 показав, що нітрогліцерин і декілька споріднених серцевих препаратів збільшують діаметр кровоносних судин в організмі. У 1980 Р. Ф. Ферчготт продемонстрував, що клітини ендотелію або внутрішньої оболонки кровоносних судин виробляють невідому сигнальну молекулу, яку він назвав релаксуючим фактором, похідним від ендотелію (EDRF). Ігнарро провів серії аналізів і визначив, що оксид нітрогену (II) (NO) і є фактором EDRF. Дослідження Ігнарро 1986 проведено незалежно від роботи Р. Ф. Ферчготта. Це було перше відкриття (газ

може діяти як сигнальна молекула в живому організмі)¹. Р. Ф. Ферчготт та Л. Ігнарро оголосили про свої відкриття на науковій конференції (1986). Повідомлення спричинило справжній бум досліджень оксиду нітрогену². Це відкриття уможливило появу нових ліків для лікування серцевих і серцево-судинних захворювань, імпотенції. На цьому дослідженні засновано принцип успішного лікарського засобу проти імпотенції («Віагра»). Ф. Мурад та Л. Ігнарро спільно працювали над вивченням оксиду нітрогену, його терапевтичним значенням (1995). Нобелівську премію з фізіології (медицини) 1998 присуджено Ф. Мураду, Р. Ф. Ферчготту та Л. Ігнарро за встановлення функціональної ролі оксиду нітрогену у роботі серцево-судинної системи. Було виявлено сигнальні властивості оксиду нітрогену, що прояснило механізм його дії. Окрім Нобелівської премії Л. Ігнарро має багато інших відзнак і нагород: Почесні докторські ступені університетів Мадрида, Лунда, Гента, Пн. Кароліни; 10 нагород «Golden Apple Awards» у Каліфорній. університеті у Лос-Анджелесі; Премія Lilly за дослідження 1978; Премія за основні дослідження Американської асоціації серця за визнач. внесок у розвиток серцево-судинної науки (1998); Канадська медаль за заслуги (2008); Звання «видатний учений» від Американської асоціації серця (2008); Премія «Золота тарілка» Американської академії досягнень (2014).

¹ <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1998/ignarro/biographical/>

² Кузнецова В. Л., Соловьева А. Г. Оксид азота: свойства, биологическая роль, механизмы действия // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 4. С. 462–462.

Володимир КОЗИРСЬКИЙ,
кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова
НАН України

Василь ШЕНДЕРОВСЬКИЙ,
доктор фізико-математичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту фізики НАН України

**ДАНИЛО СТРУК:
ЕНЦИКЛОПЕДИСТ, ПАТРІОТ,
ЛЮДИНА**

З часу винайдення книги вчені намагалися зафіксувати в ній усе для майбутніх поколінь. У цивілізованих народів книгою книг завжди була енциклопедія. Саме енциклопедії відображають рівень науки і культури своєї епохи. Якщо у стародавніх державах праці енциклопедичного характеру були відомі ще до нашої ери, були вони і за часів Руси, то за часів радянської доби в Україні така книга (УРЕ) вийшла друком у 17 томах лише в 1959–1965 роках. Згодом було друге видання (в 12 томах). Але ці книги відображали передовсім ідеологію правлячої комуністичної партії; в них немає тієї правдивої інформації, яку ми намагаємося подати нашому молодому поколінню, дітям, щоби у них міцніла віра у велич власного народу.

Ми вже не раз мали нагоду переконатися, що подібні джерела знань у недавні часи ідеологію ставили попереду фактичного матеріалу. І як тут не згадати думку філософа Альберта Швейцера, що підручники історії (а саме до них належать енциклопедії) у таких випадках стають розповсюджувачами історичної брехні. На щастя, у нашого народу були люди, які розуміли необхідність зберегти надбання культури і науки, бачачи руйнацію і нищення всього україн-

ського. Такою визначною постаттю, справжнім українцем був Данило Гусар Струк¹.

Данило (Гусар-)Струк — добре знаний поет, критик, учений-літературознавець, визначний організатор енциклопедичної справи, головний редактор англomовної «Енциклопедії українознавства», голова Товариства ім. Тараса Шевченка в Європі, закордонний член Національної академії наук України (з 1990), професор Торонтського університету.

Народився Данило Струк 5 квітня 1940 року в місті Львові. 1949 року виїхав до США, від 1963 року мешкав у Канаді. Навчався в Гарвардському, Альбертському і Торонтському університетах. В останньому захистив докторську дисертацію про творчість Василя Стефаника у 1970 році. Викладав ув Альбертському (1964–1965), потім Торонтському університетах (з 1971 р.). З 1981 року Д. Гусар-Струк професорував на Відділі слов'янських мов і літератур Торонтського університету, широко знаний автор ґрунтовних аналітичних праць з історії української літератури, мовознавства, культурології, поміж яких монографії про Василя Стефаника й підручника з української мови для університетів. У його перекладах англійською мовою побачили світ твори Івана Франка, Володимира Винниченка, Миколи Хвильового, Павла Тичини, Ліни Костенко, Василя Симоненка й інших. Також він переклав українською твори Томаса Елліота, Вільяма Кінселлі й Тьєрі Галая.

З 1982 року Данило Струк глибоко занурюється в підготовчі й видавничі процеси англomовної «Енциклопедії українознавства». З 1982 року відповідальний, з 1985 року — головний редактор «Encyclopedia of Ukraine» («Енциклопедії українознавства»). Коли видання першого тому «EU» забрало дев'ять років напруженої праці (1975–1984), то другий було підготовано вдвічі скорше (1988). Три останні томи завдяки невтомній праці й особистому талантові Данила Струка було приготовано за п'ять років. «EU» було викінчено в період, коли конечна потреба правдивих інформацій про Україну для закордонних діячів науки й культури, політики, економіки й бізнесових кіл постала

¹ Покальчук Ю. Енциклопедія українознавства або життя Володимира Кубійовича // Аксіоми для нащадків / Упор. О. Романчук. Львів: Меморіал. 1992. 544 с.; Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки: у 4 т. Київ: Рада. Т. 1. С. 164–170.

на весь зріст і гостріше, ніж будь-коли. Володимир Кубійович і Данило Струк доклали виняткових зусиль для створення й виходу у світ цього 5-томового енциклопедичного довідника про Україну. Англomовна «Енциклопедія українознавства» є тепер не лише унікальним джерелом знань про Україну, а й величною літературною, культурною і науковою пам'яткою. Видатну працю їх, на превеликий жаль, не було належно поціновано. Національна бібліотека ім. Вернадського НАН України тричі висувала вчених на здобуття Державної премії України в галузі науки й техніки, проте її так і не було присуджено.

З 1990 року співдиректор Канадського інституту українських студій (КИУСу), потім президент Наукового товариства ім. Шевченка в Західній Європі (1997–1999). Данило Струк був заступник голови Міжнародного енциклопедичного бюро з фізики при Відділенні фізики й астрономії НАН України, що було започатковано 1989 року для опрацювання й вдосконалення української наукової термінології. Він з великою прихильністю й зацікавленням спілкувався з фізиками й мав цілковиту взаємність. Його практичні поради були вельми корисні й сприяли розвитку енциклопедичної справи в Україні. Він залюбки передавав свій досвід фахівцям Української енциклопедії ім. М. Бажана й наголошував на потребі розширу підготовки довідкових матеріалів про Україну, що істотно зросла зі здобуттям незалежності. Данило Струк був беззастережно відданий справі творення правдивого образу України в англійськомовнім світі, вболівав за її справи, особисто намагався зробити свій внесок в її становлення й розвиток. Одні з останніх справ, якими він особисто й поважно переймався, була праця над шостим додатковим томом англomовної «Енциклопедії українознавства» й проблема збереження для України осідку Європейського НТШ в Сарселю побіля Парижа.

Данило Струк є автором поетичних збірок «Гамма сігма» (1963)², літературознавчих праць «Студія про Василя Стефаника» (1973)³. Присвятивши себе цілком Українській справі (буквально за заповітом Сковороди), подаючи іншим мудрі тактичні й стратегічні поради, він не вельми дбав про себе. Дорогою до Києва, у Мюнхені під час

² Струк Д. Гамма сігма. Вінніпег, 1963. 40 с.

³ Славутич Яр. Українська поезія в Канаді // Українська література в Канаді. Вибрані дослідження, статті й рецензії. Едмонтон: Славута, 1992. С. 83–84.

конференції пам'яти Гете його чуйне й завше відкрите людям серце зупинилося 19 червня 1999 року. Цікавий і глибокий мислитель, правдивий енциклопедист, він вільно орієнтувався у питаннях української й світової історії й літератури, у класичнім і модернім мистецтві. Завше мав під рукою нотбука, записуючи щось цікаве чи перевіряючи почуте.

Данило Струк справді був Людиною з великої літери, хотів зробити все, що міг для добра України.

Сергій ТРОЯН,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
інформації та регіональних студій
Національного авіаційного університету (м. Київ) /
Жешувський університет (Республіка Польща)

ПІДСУМКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918): ДО 100-РІЧЧЯ УКЛАДЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ ДОГОВОРІВ

Визначні історичні особистості та доленосні історичні події виступають предметом пильного наукового інтересу дослідників не лише у ході підготовки власне монографічних праць, наукових статей, біографій тощо, але й класичних історичних чи універсальних енциклопедичних видань. Генеза, еволюція і сучасний розвиток енциклопедичних знань глибоко змістовно пов'язані із введенням до широкого наукового вжитку поточної поняттєвої і фактологічної тематики. Особливе значення це має для історичного складника енциклопедистики, де постійно накопичується новий подієво-фактологічний багаж, з одного боку, а також у світлі актуальних матеріалів і підходів відбувається переосмислення минулого, з другого. Упродовж тривалого часу чільне місце в зарубіжних і вітчизняних енциклопедіях займають проблеми Першої світової війни та повоєнного облаштування світу. Принагідно відзначимо, що чи не вперше для української енциклопедистики доба сучасної незалежності дала можливість неупередженого комплексного аналізу впливу Великої війни 1914–1918 рр. на долю України¹. Це уможливлює залучення до наукового енциклопедичного обігу значного масиву не лише вже існуючих, але й актуалізованих матеріалів з історії першого глобального збройного

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реєнт; ред. кол.: В. А. Смолій (голова). К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін.; відп. ред. О. П. Реєнт; авт. кол.: Ю. В. Берестень та ін. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. 800 с.

конфлікту XX століття. Насамперед йдеться про наповнення енциклопедій (у тому числі універсальної «Великої української енциклопедії») значно збагаченим понятійним та фактологічно- змістовим контентом подієвої історії.

Перша світова війна 1914–1918 рр. відома сучасникам і як Велика війна. Розпочалася на території Європи, найактивнішими її учасниками були саме європейські державні актори². Війна вийшла на світовий рівень не лише за ареною бойових дій, але й за масштабами і наслідками подій, набувши всесвітньо-історичного значення. Велика війна стала відображенням докорінних модернізаційних перетворень глобального і внутрішнього характеру в різних країнах і групах країн³. Вона увійшла в історію як перше глобальне збройне зіткнення двох ворогуючих коаліцій держав, що спричинило кардинальні зміни міжнародного характеру. Всього у ній взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд осіб. Загальна чисельність армій досягала 70 млн осіб. У роки війни було вбито 10 млн і поранено 18 млн осіб.

Завершення Першої світової війни зумовило до трансформації змісту системи міжнародних відносин і зумовила післявоєнний перегляд основ її функціонування, в результаті чого і виникла Версальсько-Вашингтонська система⁴. Вона мала певні основні характеристики та особливості як формального, так і змістовного наповнення, що суттєвим чином вплинули на механізми і засади її функціонування в контексті пошуку балансу сил та інтересів.

По-перше, глобальний збройний конфлікт став найпотужнішим в історії зіткненням ворогуючих коаліцій, до складу яких увійшли всі тогочасні провідні міжнародні актори. При цьому троїстий союз

² Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 s.

³ Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 s.; Болтаевський А. Первая мировая война: дипломатическая предыстория, крупнейшие военные операции и внешнеполитические итоги. Москва: Издательство Спутник+, 2016. 258 с.; Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: монографія / наук. ред. С.С. Троян. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.

⁴ Первая мировая война, Версальская система и современность. СПб, 2012. 350 с.; Проблемы войны и мира 100 лет спустя: Версальский договор и современность // Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения. 2019. Т. 12. Вып. 3. С. 264 – 339.

Антанти в часовій перспективі затягування війни мав більше шансів на перемогу з огляду на свої ресурси — людські, матеріальні, воєнні, просторові, які були обмеженішими у прони́мецького троїстого блоку. Ситуацію не змінило і переструктурування в складі обох воєнно-політичних об'єднань, а революційні хвилі та наростання етнонаціональних проблем насамперед боляче вдарило по Четверному союзу, в складі якого одразу три провідні державних утворення — Німецька імперія, Австро-Угорська монархія, Османська імперія — перетворилися в слабкі ланки. Ситуація не змінилася навіть у результаті відмови уже більшовицької Росії виконувати свої союзницькі зобов'язання в рамках Антанти і сепаратні переговори, а потім і Брестський мир з державами Четверного союзу всупереч ще вересневим 1914 року зобов'язанням держав Антанти не вести сепаратні переговори і не укладати сепаратних договорів.

По-друге, поразка союзників по Четверному блоку і перемога держав Антанти вкупі з наростанням кризових явищ і революційних процесів не лише у Європі, але й світі спричинилися до кардинальних геополітичних змін глобального характеру. Припинили своє існування відразу чотири потужних монархічних держави імперського типу — Німецька, Османська, Російська імперії й Австро-Угорська монархії, що призвело до територіально-просторових зрушень, зміни кордонів і виникнення нових державних утворень⁵. З такими змінами мали рахуватися держави-переможниці при виробленні та прийнятті системи мирних договорів, які мали узаконити облаштування нової системи не лише міжнародних відносин, але й світопорядку загалом.

По-третє, комплекс мирних договорів став результатом розтягнутої в часі на кілька років роботи двох мирних післявоєнних конференцій — Паризької 1919–1920 років і Вашингтонської 1921–1922 років. Договірніо-правова база включала Версальський мирний договір з Німеччиною, Сен-Жерменський, Нейіський, Тріанонський, Севрський договори з її союзниками, а також договори щодо збереження державами-переможницями статус-кво острівних володінь і територій у районі Тихого океану, щодо формального визнання незалежності Китаю і рівних можливостей співробітництва з ним, а також щодо

⁵ Троян С. С. Сторіччя після завершення Великої війни 1914–1918 років // Зовнішні справи. 2019. № 1. С. 28–32.

співвідношення військово-морських флотів держав Антанти. Загалом це відповідало європейській традиції Нового часу, коли доленосні питання постання і трансформації систем міжнародних відносин визначалися рішеннями великих конгресів — наприклад, Мюнстерського і Оснабрюкського після Тридцятилітньої війни, Віденського після наполеонівських воєн, Паризького після Кримської війни тощо⁶.

По-четверте, головним на Паризькій конференції стало питання мирного договору з Німеччиною. Він був підписаний у Дзеркальному залі Великого Версальського палацу 28 червня 1919 року і одержав назву Версальського. Відповідно до нього встановлювалися кордони Німеччини з сусідніми державами. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, а Бельгії передавалися округи Мальмеді та Ейпен. Була створена Рейнська демілітаризована зона, до якої увійшли землі на лівому березі і смуга шириною 50 км на правому березі р. Рейн. У межах зони заборонялося тримати збройні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція одержала у власність вугільний басейн Саарської області з правом Німеччини викупити його, якщо ця область буде приєднана до неї. На 15 років управління Сааром передавалося Лізі Націй, після чого питання його державної приналежності мав вирішити плебісцит. Польщі поверталася частина Верхньої Сілезії, а м. Гданськ проголошувалося «вільним містом під управлінням Ліги Народів». Частина Померанії, Західної Пруссії і м. Познань також відходили до Польщі. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), який у 1923 році возз'єднувався з Литвою. Німеччина позбавлялася всіх колоній і відмовлялася від прав і привілеїв у Китаї, їй було заборонено мати армію понад 100 тис. чоловік, важку артилерію, танки, військову авіацію, підводний флот. Відмінялася загальна військова повинність, а армія мала комплектуватися на добровільних засадах. Німеччина до 1 травня 1922 року повинна була сплатити державам-переможцям 20 млрд. золотих марок репарацій.

По-п'яте, на Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини (Австрією, Болгарією, Угорщиною,

⁶ Troyan S. S., Nechaieva-Yuriichuk N. V., Alexiyevets L. M., The Great War 1914–1918 and Manipulation of Humans' Consciousness in the Circumstances of the New World-System Birth: the Experience for XXI century // Modern Studies in German History. History researches. 2019. Nr 1. S. 91–100.

Туреччиною), які зафіксували міждержавні кордони у зв'язку з утворенням нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі⁷. 10 вересня 1919 року був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія ввійшли до складу Чехословаччини. Південнослов'янські землі були поділені між Італією і Королівством сербів, хорватів і словенців. Румунії передавалися Буковина, Трансільванія і частина Банату. Австрія могла мати армію не більше 30 тис. осіб. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини («аншлюс»). 27 листопада 1919 року в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен був підписаний мирний договір з Болгарією. Західна Фракія передавалася Греції і Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Частина болгарської території була передана Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарія мала право на армію не більше 20 тис. осіб і впродовж 37 років повинна була сплатити 2,25 млрд. золотих франків репарацій. Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний 4 червня 1920 року після повалення Угорської Радянської Республіки. Територія Угорщини зменшувалася у 3, а населення — у 2,5 рази. У країні відмінялася загальна військова повинність, армія скоротилася до 35 тис. осіб. Сума репарацій підлягала визначенню спеціальною репараційною комісією.

Підготовка договору з Туреччиною затягнулася у зв'язку з гострою боротьбою держав-переможниць за «турецьку спадщину». Він був підписаний у Севрі поблизу Парижа 10 серпня 1920 року. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції – над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. осіб. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину не-

⁷ Лиддел Г. История Первой мировой войны. Москва: АСТ, 2014. 574 с.; Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств / ред. М. Волос, Г. Шкундин. Т. 1. Москва: Квадрига, 2012. 456 с.

залежності, але він був дезавуований антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 року був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемаля. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави.

По-шосте, для розв'язання далекосхідних проблем було скликано конференцію, яка тривала у Вашингтоні з 12 листопада 1921 року до 6 лютого 1922 року. У ній брали участь дев'ять держав — США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Португалія, Голландія, Китай. А Радянська Росія, хоч і визнавалася великою тихоокеанською державою, не була запрошена. Унаслідок роботи конференції було укладено низку угод, які доповнили систему договорів, підписаних у 1919–1920 роках між країнами-переможницями та країнами, які програли світову війну. «Договір чотирьох держав» (Велика Британія, США, Франція та Японія), укладений 13 грудня 1921 року, стосувався взаємних гарантій недоторканості островних володінь її учасників у басейні Тихого океану (закріплення статус-кво). «Договір п'яти держав» (Велика Британія, США, Японія, Франція й Італія), підписаний 6 лютого 1922 року, забороняв будівництво військових кораблів, тоннажність яких перевищувала 35 тис. т., встановлював співвідношення між флотами цих країн за класом лінкорів у пропорції 10:10:6:3,5:3,5 і закріпила лідерство перших двох. Підписання цього договору стало значною перемогою дипломатії США. «Договір дев'яти держав» (США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія й Китай) підписано 6 лютого 1922 року. У документі закріплювався принцип поваги суверенітету, територіальної й адміністративної недоторканості Китаю. Він зобов'язував усіх учасників дотримуватися принципів «відкритих дверей» та «рівних можливостей» у торгівлі й розвитку промисловості на всій території Китаю. Формально держави відмовлялися від політики розподілу Китаю на «сфери впливу». Проте, він не скасовував системи нерівноправних угод цих країн з Китаєм. З завершенням Вашингтонської конференції закінчилася фаза становлення нової міжнародної системи.

По-сьоме, у цілому Версальський та інші договори стали основою післявоєнної системи мирного врегулювання⁸. Вони змушені були враховувати положення та засади ленінського Декрету про мир від 25 жовтня 1917 року і базувалися на основі так званих «14 пунктів» Вудро Вільсона, що знайшли відображення у посланні американського президента конгресу від 8 січня 1918 року⁹. Ними передбачалося: відкриті мирні договори; свобода судноплавства; усунення економічних бар'єрів у торгівлі; встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; справедливе врегулювання колоніальних питань; визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначити свій політичний розвиток і національну політику, вступ у «співтовариство вільних націй»; визволення і відновлення Бельгії; повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; уточнення кордонів Італії у відповідності з національними ознаками; надання автономії народам Австро-Угорщини; визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; самостійне існування турецьких і автономія національних частин Османської імперії; створення Польської держави; проголошення утворення Ліги націй.

По-восьме, прийняті в Парижі та Вашингтоні рішення вийшли далеко за межі jednoзначно державоцентричних означень Вестфальської та Віденської доби міжнародних відносин¹⁰. Донедавна провідні держави або переформатовані імперії, які формально зазнали поразки в Першій світовій війні (наприклад, уже республіканська Веймарська Німеччина, владні представники якої змушені були підписати принизливі умови Версальського мирного договору 28 червня 1919 року, що сприяло швидкому розповсюдженню ідеї реваншу) чи завершили її сепаратним миром (наприклад, уже більшовицька радянська Росія, яка була відсторонена від реальної участі в роботі мир-

⁸ Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / наук. ред. С. С. Троян. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 296 с.

⁹ Великі держави у Світовій війні 1914–1918: протистояння ідей і дипломатій: монографія / наук. ред. С. С. Троян. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2020. 152 с.

¹⁰ Troyan S., Nechaieva-Yuriichuk N. Evolution of the Westphalian Order under the Influence of the World Wars: Historical and International Relations Aspects // Codrul Cosminului. Vol. 26. No. 1. July 2020. P. 187–206.

них післявоєнних форумів у Парижі та Вашингтоні) практично на деякий час перетворилися в держав-ізоїв, що мало негативні й на перспективу дестабілізуючі наслідки як для нової системи міжнародних відносин, так і для всього майбутнього світопорядку. У результаті з неймовірною точністю справдилися крилаті слова верховного головнокомандувача військ Антанти фельдмаршала Фердинанда Фоша про Версальський мирний договір держав з Німеччиною: «Це не мир, а перемир'я на двадцять років».

По-дев'яте, новим явищем, не притаманним попередній епосі європейського Нового часу і практиці Вестфальського світопорядку, стало прийняття в рамках роботи Паризької мирної конференції та реалізація рішення по створенню першої універсальної міжнародної міжурядової організації глобального типу — Ліги Народів. Саме вона покликана була стати тією міжнародною інституцією, яка б ефективно координувала, направляла і очолювала роботу світового післявоєнного співтовариства по недопущенню нової глобальної воєнно-політичної катастрофи. Складовою частиною Версальського та всіх інших договорів був статут Ліги Народів, головними органами якої визначалися Асамблея і Рада. Кожний член Ліги мав у Асамблеї один голос. Рада складалася з постійних членів (основні союзні держави) і чотирьох непостійних, яких призначала Асамблея. Усі рішення Асамблеї і Ради приймалися одностанно. Члени Ліги Народів брали на себе зобов'язання поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю у міжнародних конфліктах. Провідну роль у Лізі з самого початку стали відігравати Англія і Франція, проте Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з їх небажанням вступати до Ліги Народів. Відзначені вище хиби в Версальсько-Вашингтонській системі мирних договорів вкупі з неучастю США як держави-засновниці та найпотужнішого міжнародного актора в роботі Ліги Народів значно обмежили її можливості в практичній реалізації головних завдань і утриманню стабільності та міжнародної безпеки в регіональному і глобальному вимірах. Показово, що саме Європа стала геополітичним простором, на арені якого 01 вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна.

Таким чином, вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали

назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центральній та Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Виникли нові центри сили, яким, хоча й не на тривалий час, але вдалося виробити порівняно стійку систему взаємин між собою. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Загалом, Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин — це світоустрій, основи якого були закладені Версальським мирним договором 1919 року з Німеччиною, договорами з союзниками Німеччини, а також договорами, підписаними на Вашингтонській конференції (1921–1922). Європейська частина цієї системи (інакше Версальська) значною мірою була створена під впливом політичних та військово-стратегічних міркувань країн-переможниць. Ігнорувались інтереси як держав, що зазнали поразки, так і певною мірою новостворених країн (9 тільки в Європі). Це робило цю структуру вразливою внаслідок вимог до її перетворення і вдосконалення і не сприяло довготерміновій стабільності. Відмова США від участі в функціонуванні Версальської системи, ізоляція Росії і антигерманська спрямованість перетворювали її в незбалансовану та не універсальну, що збільшувало потенціал майбутнього світового конфлікту¹¹. Вашингтонська система, яка розповсюджувалась насамперед на

¹¹ Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2017. 384 с.; Łoś S. «Świat się w mych oczach dwukrotnie zawałił...»: wspomnienia. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2017. 683 s.

Азійсько-Тихоокеанський регіон, спочатку відрізнялась дещо більшою рівновагою. Але її нестабільність обумовлювали невизначеність політичного розвитку Китаю, мілітаристський зовнішньополітичний курс Японії та ізоляціонізм США.

Геополітичні, інституційні, соціальні, фінансові, ментально-свідомісні результати і підсумки Великої війни 1914–1918 років і змістовні внутрішні суперечності Версальсько-Вашингтонської системи післявоєнних договорів суттєво вплинули на зміни Вестфальського світопорядку і початку його трансформації під впливом глобалізації, науково-технічної революції, структурних зрушень у характері та взаємодії міжнародних акторів. Водночас все це спричинилося до встановлення найкоротшого в часовому вимірі етапу міжнародних відносин – міжвоєнного періоду 1919–1939 років, який став рубіжним в історії Європи і всього людства, завершивши епоху класичного європейського Нового часу і відкривши сучасну нам добу Новітньої історії.

РОЗДІЛ 2.

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Алла КИРИДОН,
*доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

«ВЕЛИКА УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» ЯК «ЗНАЧУЩИЙ ІНШИЙ»

Простір енциклопедистики потребує найширшого використання потенціалу міждисциплінарного підходу, міждисциплінарної методології, оновлення, доповнення здобутками споріднених наукових шкіл. Міждисциплінарність розглядаємо як запозичення і перетікання підходів і методів різних наук (дисциплін). Актуалізується синтез наукових досліджень, який передбачає подолання вузькопредметних, вузькодисциплінарних розмежувань, потребу оновлення, доповнення здобутками споріднених наукових шкіл (історичних, соціологічних, філософських, політологічних, психологічних та низки інших), взаємопроникнення і взаємозбагачення методологічних принципів і підходів та імплементацію їх у практику енциклопедичних досліджень. При цьому міждисциплінарний підхід «не поглинає і посягає на метод кожної з наук, а створює передумови для більш рельєфного, широкого погляду на конкретний предмет (об'єкт) дослідження, природу наукового знання щодо вирішення поставлених завдань з вищою результативністю»¹.

У пропонованому сюжеті задіяно потенціал міждисциплінарного підходу, зокрема інструментарій психологічної науки імплементації.

¹ Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності // Соціальна економіка. 2014. № 1-2. С. 79.

ментовано до царини енциклопедистики з метою увиразнення ролі «Великої української енциклопедії» в царині енциклопедистики.

Термін «Значущий Інший» (англ. significant other) запозичено з психології. Його запропонував і запровадив в психологічній науці американський психіатр Гаррі Стек Салліван (Sullivan, 1892–1949 рр.) у 30-х роках ХХ ст. Значущим Іншим може бути людина (найчастіше — з безпосереднього комунікативного оточення), думка якої важлива і впливова, транслює певні цінності і життєві смисли тощо. Значущою може стати тільки така авторитетна особа, яка є транслятором соціальних норм для особистості й виконує функцію формування «образу Я» для неї, вибору ціннісних орієнтацій. «Значущого Іншого» можна також розглядати як суб'єкта ситуаційного впливу. При цьому взаємодія суб'єктів може бути ефективною лише за умови, якщо учасники цієї взаємодії є взаємно значущими / важливими один для одного та поважають один одного. Йдеться про прагнення розуміти індивідуальність іншого об'єкта. В протилежному випадку ігнорування «Значущого Іншого» призводить до спотворення оцінок, порушення комунікації, нівелювання взаємодії тощо.

Важливо врахувати: упродовж часової дистанції система оцінок і цінностей може змінюватися, а відповідно можуть з'являтися різні «Значущі Інші».

Увиразнення «фігури» «Значущого Іншого» логічно потребує аналізу простору енциклопедистики з точки зору генези (зародження і розвиток власних ідентифікаційних маркерів). «Значущий Інший» оприсутнюється у взаємодії, інтерналізації, диференціації, узгодженості характеристик, компаративістиці тощо. Відтак у широкому контексті «Значущим Іншим» в просторі енциклопедистики можна вважати такі видання:

- 35-томна «Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтв і ремесел» (*Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*) Д. Дідро і Ж. Д'Аламбера (1751–1780) — одне з найвідоміших універсальних довідкових видань і пам'ятка культури XVIII ст., що стала

своєрідною квінтесенцією й візитівкою гуманітарного знання доби Просвітництва;

- «Британніка» (Encyclopaedia Britannica), яка впродовж XX ст. перетворилася на один із найвідоміших зразків і стандартів універсальної енциклопедії;
- «Американа» (Encyclopedia Americana, видається з 1829 р.);
- французькі довідники видавництва «П. Ларусс» (Éditions Larousse),
- енциклопедичні словники «Енциклопедія Брокгауза» (Brockhaus Enzyklopädie) укладеної німецької фірми Фрідріха Арнольда Брокгауза, «Енциклопедичний словник» (Энциклопедический словарь) акціонерного товариства «Ф. А. Брокгауз-І. Ефрон» та ін.

Завдяки цим енциклопедичним проектам творилися певні традиції і моделі систематизації та представлення Знання в просторі енциклопедистики².

Власну традицію енциклопедистики має й українська соціогуманітаристика. Її витоки сягають, щонайменше, кінця XIX — початку XX ст., коли з'явилася низка проектів і перших потуг систематичного представлення гуманітарного й історичного знання про Україну. Передусім до таких спроб варто віднести відоме видання «Український народ у його минулому й сьогоденні» (Украинский народ в его прошлом и настоящем; Санкт-Петербург/Петроград). Однак його вдалося реалізувати лише частково (побачили світ т. 1 (1914) та т. 2 (1916) за редакцією Ф. Вовка, М. Грушевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського і О. Шахматова). До видання увійшли узагальнюючі нариси з історії України, українознавчих студій, антропології, етнографії, географії, демографії, права тощо³.

Всі подальші спроби створення енциклопедичних проектів (розглянемо їх на історіографічному доробку вітчизняних до-

² Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С. 44.

³ Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С. 45.

слідників⁴) каталізували розвиток національної енциклопедистики.

Огляд становлення енциклопедистики в Україні стверджує в думці про упослідження, інтерналізацію, взаємовплив та генезу енциклопедичного знання (попри незавершений характер інституалізації наряду). Водночас сучасна доба суспільно-політичного та культурно-історичного розвитку України сформувала нового читача з його особливими інформаційними потребами, актуалізувала необхідність створення новітньої національної енциклопедії, що уникла б суттєвих недоліків своїх попередників (йдеться, зокрема, про «Українську радянську енциклопедію») та водночас не втратила кращих традицій і непересічних здобутків видавців з української діаспори, причетних до енциклопедичної справи. Вільною від ідеологічних нашарувань та диктату тоталітарної системи, позбавленою упереджень, замовчувань, цензурування матеріалів, хибних псевдонаукових теорій та несправедливих оцінок і водночас методично досконалою, збагаченою цінними бібліографічними відомостями та численними ілюстраціями — такою очікують побачити нову українську універсальну енциклопедію широкі кола читачів, що з особливою повагою звикли користуватися авторитетними виданнями цього типу⁵.

⁴ Фельбаба М. Нездійснений проект: 3 історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Відп. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1999. Вип. 8. С. 362–370; Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. // Укр. іст. зб.: наук. зб. Київ, 2009. Вип. 12. С. 215–224; Борчук С. Друга спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» (1944— 1947 рр) // Галичина. 2013. С. 115–124; Черниш Н. Репресована енциклопедія: з історії створення першої УРЕ // Укр. інформац. простір. Київ, 2014. № 2; Старовойт С. Українська радянська енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 26–36.; Юркова О. «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» (УРЕ) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_radyanska_yentsiklopediya та ін.

⁵ Черниш Н. І. Розвиток енциклопедичного книговидання в українській діаспорі // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 51.

Аналіз сучасного стану енциклопедичної справи в Україні опри- сутнив нагальність створення універсальної енциклопедії, яка б вра- хувала досвід попередніх енциклопедичних видань та водночас від- повідала стрімкому характеру розвитку мережевого суспільства в умовах глобалізації, була б динамічною, доступною, зручною. Саме з цією метою згідно з Указом Президента України від 2 січня 2013 р. було створено Державну наукову установу «Енциклопедичне видав- ництво», яка б стала правонаступницею попередньої структури — ДП «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Україн- ська енциклопедія» імені М. П. Бажана».

Пріоритетним завданням Державної наукової установи «Енци- клопедичне видавництво» є підготовка «Великої української енци- клопедії» (ВУЕ) — багатотомного енциклопедичного видання універ- сального характеру, публікація якого запланована на 2013–2026 роки згідно з Указами Президента України № 1/2013 «Про Велику україн- ську енциклопедію» та № 7/2015 «Питання підготовки та видання Ве- ликої української енциклопедії».

«Велика українська енциклопедія» — національний широко- масштабний видавничий проєкт, покликаний систематизувати і сприяти поширенню наукових знань про розвиток людської цивіліза- ції та внесок України у світову історію й культуру. ВУЕ — багатотомне енциклопедичне видання і водночас — сучасний довідковий онлайн-сервіс, який стане ефективним пошуковим та навчальним ресурсом. «Велика українська енциклопедія», як національна енци- клопедія універсального характеру, віддзеркалює інтелектуальний потенціал суспільства, оприявнює синтез здобутків культурно-істо- ричного розвитку нації, репрезентує розгалужений комплекс різно- манітної соціальної та наукової інформації, виконує місію збере- ження духовної спадщини, а відтак є важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань країни, і має бути справою за- гальнодержавного значення. Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості відповідного суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. Як слушно зауважив М. Бажан: «Енциклопедія — це не лише довідкове видання. Це — конденсоване відбиття історії культури того чи іншого народу, його портрет, зма-

льований найголовнішими рисами, його узагальнений упорядкований підсумок»⁶.

Відтак підготовка «Великої української енциклопедії» вимагає широкого залучення українських інтелектуалів, провідних фахівців (тих, хто працює як на теренах України, так і поза її межами), що уможливить належний фаховий рівень видання. Реалізація цього проєкту сприятиме розвитку наукових досліджень та підвищенню рівня освіти в Україні, популяризації найсучасніших знань серед громадськості.

Станом на 2021 р. вийшли друком перші томи видання. Лише в першому томі «Великої української енциклопедії» вміщено близько 1700 енциклопедичних статей («А-Акц»), понад 1000 кольорових ілюстрацій: фото, малюнків, схем, таблиць, діаграм, понад 35 карт. У підготовці першого тому взяло участь понад 300 провідних науковців України.

Безперечно, при втіленні такого фундаментального видання має бути залучений увесь комплекс накопичених українськими енциклопедистами науково-методичних підходів, що актуалізує потребу ґрунтовного дослідження та глибокого осмислення досвіду енциклопедистів, зокрема й діаспори, завдяки яким зарубіжна читацька аудиторія та українці, які мешкають за межами нашої держави, удоступнить масив цінних довідкових відомостей українознавчого змісту.

Отже, у просторі енциклопедистики станом на 2021 р. увиразнилось власне комунікативне середовище та «узагальнені Інші». Осмислюючи роль «Значущого Іншого», можемо говорити про взаємовпливи:

- з одного боку, для «Великої української енциклопедії» таким «Значущим Іншим» є «Українська радянська енциклопедія»;
- з іншого боку, сама ВУЕ претендує на роль авторитетного репрезентанта «Значущого Іншого» в просторі енциклопедистики. При цьому спостерігається інтерналізації об'єктних

⁶ Киридон А. М. «Велика українська енциклопедія»: структурно-стильові характеристики друкованої та електронної версій видання // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 97.

стосунків у зоні об'єктного енциклопедичного впливу. Зона об'єктного впливу — це зона потенційно можливих змін. По-трапляючи сюди, «Значущий Інший» спроможний здійснювати вплив, водночас зазнаючи резонансу. Перебування в цій зоні впливу узалежене від чутливості суб'єктів/об'єктів, здатності до адаптації, авторитетності, репрезентативності, резонансу та інших чинників.

Смислова рамка увиразнює «Іншування» кількох рівнів:

- 1) рівень загальних репрезентацій у соціумі та в площині енциклопедистики;
- 2) рівень конструювання власних концептуальних стратегій і тактик функціонування «Великої української енциклопедії»;
- 3) рівень стильової презентації/самопрезентації;
- 4) ідентифікаційний рівень (самоідентифікація/ ідентифікація ззовні);
- 5) інституціональна роль.

Творення «Великої української енциклопедії», як і будь-якого енциклопедичного продукту, розпочалось із ґрунтового аналізу підготовлених і оприлюднених раніше видань, творчого і критичного осмислення їхнього досвіду, напрацьованих методик тощо.

«Значущим Іншим» може стати е-ВУЕ, тексти якої, з точки зору знаково-символічної репрезентації культури «є полікодовими багаторівневими утвореннями з варіативною інтерпретацією на основі конотацій, контекстних відношень та набуття знань, характерних для певного соціокультурного простору»⁷. Перевагами проєкту е-ВУЕ є:

- динамічність, простота оновлення матеріалу, а також висока швидкість, із якою ці зміни передаються користувачам;
- можливість побудови простого і зручного механізму навігації;

⁷ Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: 36. наук. праць. Харків : ХДАК, 2017. Вип. 58. С. 181; Киридон А. М. Етос енциклопедистики в умовах інформаційного розвитку суспільства // Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 75.

- використання можливостей мультимедіа, об'єднання в інтерактивний продукт кількох способів подання інформації: текст, статична ілюстративна частина, динамічна ілюстративна частина та звук; мультимедійні об'єкти поєднуються між собою гіперпосиланнями, відтак видання стає гіпермедійним;
- розвинутий пошуковий механізм;
- можливість переходу за посиланнями до додаткових джерел ін інформації;
- зручний перегляд інформації.
- інтерактивність тощо.

ВУЕ/е-ВУЕ, як енциклопедичний продукт, вирізняється з масиву науково-довідкових праць особливим стилем викладу — уніфікованим, стислим, позбавленим прикмет авторської індивідуальності. Це обумовлено типологічними особливостями цього виду видань, адже мета енциклопедії — забезпечити читача короткою довідкою. Прагнемо, щоб «Велика українська енциклопедія» стала б зразковою книгою за багатьма параметрами, зокрема й за грамотністю, неухильним дотриманням правописних норм тощо.

Культура енциклопедичного видання є рівнем досконалості енциклопедичного видання. Вона має чотири основні складники:

- 1) змістова культура,
- 2) дизайн-культура,
- 3) культура навігаційної системи,
- 4) бібліографічна культура.

Змістова культура енциклопедичного видання — це певний рівень довершеності контенту. Об'єктивне оцінювання культури енциклопедичного видання потребує певного обґрунтованого підходу, котрий міг би послідовно використовуватися для предметного та компаративного аналізу різних енциклопедичних продуктів⁸.

Своєрідним інструментарієм для увиразнення ВУЕ як «Значущого Іншого» є теоретична модель культури енциклопедичного ви-

⁸ Крайнікова Т. С. Теоретична модель змістової культури енциклопедичного видання // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 91.

дання. Відповідно до останньої, ВУЕ фокусує увагу на таких складниках:

- відповідність інформаційним запитам аудиторії;
- унікальність контенту;
- достовірність фактичного матеріалу;
- повнота фактичного матеріалу;
- актуальність та швидка оновлюваність інформації;
- стандартизованість структури викладу;
- енциклопедичний стиль викладу, грамотність.

Вагомими складниками ВУЕ/е-ВУЕ є також дизайн-культура, культура навігаційної системи, бібліографічна культура енциклопедичного видання тощо.

Колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» прагне до взірцевої мовно-стилістичної репрезентації текстів, дотримуючись принципу: «зробити працю зразком української мови, піднести мовну культуру на найвищий рівень, усунути невластиві українській мові слова та звороти, а також досягти стислості викладу, точності термінології, популярності при глибокій науковості та обґрунтованості, максимальної довідковості»⁹.

3-поміж головних принципів створення «Великої української енциклопедії» — якість; глибина й повнота довідок; персоніфікація статей: перевіреність фактів і достовірність інформації; україноцентричність тощо.

В електронному виданні (порівняно з друкованим) змінюється не змістове сутнісне наповнення, а в першу чергу, архітектоніка енциклопедії¹⁰. Особливість матеріального втілення е-видання (е-ВУЕ): розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет; наявність гіперпосилань. Створення е-ВУЕ відбувається на основі використання wiki-технології.

⁹ Черниш Н.І. Оприявлення видавничої культури в «Енциклопедії українознавства» // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н. , проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 96.

¹⁰ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. 2016. № 1 (71). С. 186–187.

Національна енциклопедія — результат роботи висококваліфікованих дослідників різних галузей знань. Плекаємо надію, що творення «Великої української енциклопедії» об'єднає найкращих інтелектуалів, натхненних ідеєю енциклопедії, і універсальна енциклопедія стане символом національної ідентичності, змістово акумулює історичний досвід і науковий доробок попередників (вітчизняних та зарубіжних енциклопедичних праць) і увиразниться як «Значущий Інший» в просторі енциклопедистики.

Максим ЄНІН,
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології Національного технічного університе-
ту України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікор-
ського», науковий співробітник Державної наукової установи «Енци-
клопедичне видавництво», заступник Голови Київського відділення
соціологічної асоціації України (Київ-САУ)

РОЛЬ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ АУДИТОРІЄЮ Е-ВУЕ (за результатами інтернет-опитувань)

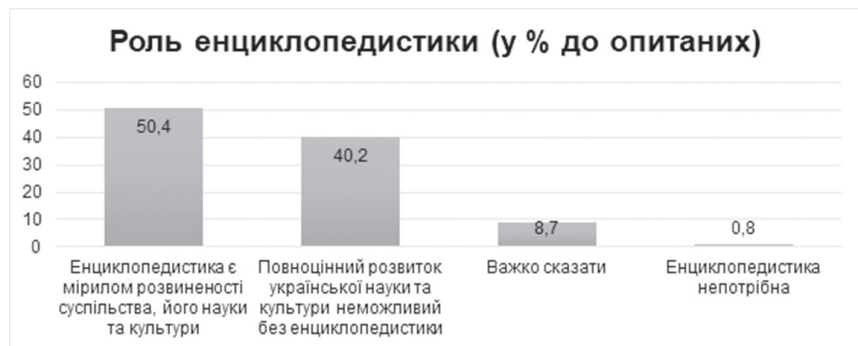
Енциклопедичні видання відображають та систематизують нау-
кові знання народу, суспільства, держави, світової цивілізації в ціло-
му, безпосередньо впливаючи на розвиток культури, науки та освіти.
Енциклопедії виконували завдання класифікації знань та трансляції
їх наступним поколінням, надання інформації у вигляді трактатів,
використання їх як підручників. Тому протягом багатьох століть під
освітою розуміли, перш за все, енциклопедичну освіту. Так, напри-
клад, «Disciplinae» в 9 книгах римського письменника та енциклопе-
диста Марка Теренція Варрона (1 ст. до н. е.) складалась з граматики,
діалектики, риторики, геометрії, арифметики, астрономії, теорії му-
зики, медицини і архітектури.

Підготовка енциклопедії в Епоху Просвітництва (Д. Дідро та
Ж. Л. Д'Аламбер) надихалась ідейним переконанням, що наука як
соціальний інститут із виробництва об'єктивного знання здатна
раціонально пояснити закони природи та суспільства, забезпечив-
ши тим самим матеріальний та соціальний прогрес людства. Від
18 ст., в Епоху Просвітництва, виникнення всіх найбільших енци-
клопедій було пов'язано з формуванням державних національних
спільнот. Їхнє масове тиражування забезпечувалось національни-
ми мовами.

Приблизно до кінця 19 – початку 20 ст. фундаментальні енци-
клопедичні видання були основним джерелом знань для суспільства

та освітньої системи, зокрема. Розвиток з того часу широкої мережі наукових журналів, монографій, підручників сформував більш плюралістичне середовище джерел отримання знань, але в той же час – не похитнули традиційні для енциклопедії інформаційно-довідкові, наукові, освітні функції, які зберігаються і в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві. Про це свідчать в тому числі дані пілотажного соціологічного опитування, який проводився колективом е-ВУЕ (березень – серпень 2021 року; опитано з використанням стандартизованої он-лайн анкети 130 респондентів аудиторії е-ВУЕ через електронний портал) в рамках дослідницького проекту «Виклики та перспективи української державності: думки та оцінки читачів «Великої української енциклопедії» (до тридцятиліття української незалежності)». Результати дослідження підтвердили наявність суспільного запиту у використанні продукції енциклопедичних видавництв. Абсолютна більшість (90,6% респондентів) вважають, що «енциклопедистика є мірилом розвиненості суспільства, його науки та культури» або «повноцінний розвиток української науки та культури неможливий без енциклопедистики» (діаграма 1).

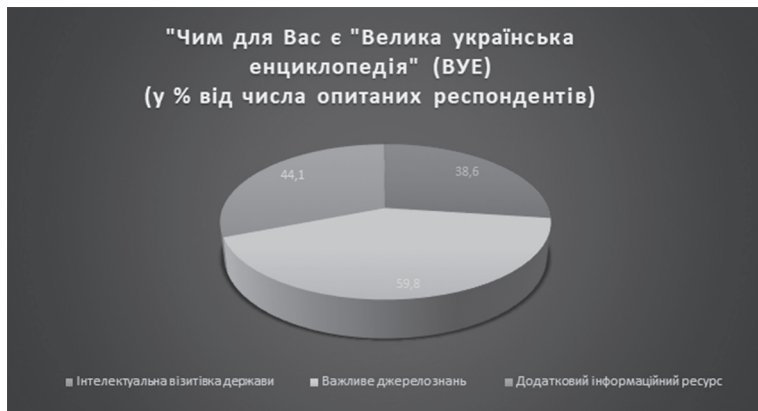
Діаграма 1

Відповідаючи на питання анкети «Чим для Вас є «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ), 59,8% респондентів відзначили, що це важливе джерело знань, 44,1% — це додатковий інформаційний ресурс і ще 38,1%, що ВУЕ є інтелектуальною візитівкою держави (діаграма 2).

Діаграма 2

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

За результатами іншого дослідницького проекту — «Велика українська енциклопедія» (vue.gov.ua) у дзеркалі читацьких інтересів та оцінок аудиторії» (з липня по вересень 2020 р. колективом е-ВУЕ було опитано 138 респондентів через розміщену стандартизовану онлайн-анкету на порталі е-ВУЕ та сайті ДНУ «Енциклопедичне видавництво») було виявлено такий спектр цілей використання

Діаграма 3

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

відвідувачами порталу e-BUE (діаграма 3). Це науково-дослідницька діяльність (30,4%), підготовка до навчальних занять (29,7%) та лекцій (25,4%). Майже третина респондентів (31,2%) зазначила, що читають енциклопедичні статті порталу e-BUE на дозвіллі для розширення кругозору. Важливим є використання e-BUE для підготовки до МАН, олімпіад, вікторин, ЗНО (10,1%).

Між тим у прагненні енциклопедистики до фундаментальності, наукової строгості, продукуванні просвітницького та освітнього заряду, важливим запитом сучасної аудиторії є осмислення проблем природи і суспільства у більш доступній формі викладення матеріалу. Подачу доступніших текстів підтримує більше, ніж тих, хто займає протилежну позицію 25,4% проти 18,8%. Збільшення відеоконтенту підтримує 31,2 % респондентів, розвиток аудіоверсії — 18,8%. Прихильників подачі більш детальних статей вдвічі більше, ніж ті, хто виступає за більш короткі — 36,2% проти 18,1%.

Популярність енциклопедій в наш час зумовлена багатократним збільшенням обсягів інформації та швидкістю її оновлення, у зв'язку з чим енциклопедична освіченість як духовний феномен часто піддається сумніву як все більше недосяжний ідеал. Зростає запит аудиторій у швидкому, концентрованому та компактному викладенні енциклопедичних знань, процесом підготовки яких займаються авторитетні фахівці з різних галузей науки.

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ,
*кандидат архітектури, начальник відділу
архітектурної і містобудівної спадщини
Інституту культурної спадщини*

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВТРАЧЕНИХ ОБ'ЄКТІВ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ У «ВЕЛИКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Актуальність дослідження визначена проблематикою представлення втрачених об'єктів архітектурної спадщини України у «Великій українській енциклопедії» (ВУЕ). Така проблематика пов'язана з основними засадами, на яких розробляється цей енциклопедичний проєкт. Усі гасла, які охоплюють втрачену архітектурну спадщину України, є лише невеликою, але важливою частиною кількох значно більших множин, які можна схарактеризувати (від часткового до загального) так: архітектурні об'єкти; архітектурна спадщина; архітектура; цивілізація. З урахуванням цього тематичний реєстр гасел із напрямку «Архітектура» сформовано на основі методики добору гасел, опрацьованої співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»¹.

У процесі систематизації гасел цього напрямку виокремлено три основні групи, одна з яких — архітектурні об'єкти. Це окремі архітектурні споруди, комплекси, ансамблі, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються ознаками певної культури, епохи, стилів, традицій або авторів. У цій групі сформовано п'ять категорій, однією з яких є втрачені визначні архітектурні об'єкти України. Для кожної з цих категорій були розроблені й застосовуються формальні ознаки (фільтри), за якими здійснювався добір гасел для включення до ВУЕ². З до-

¹ Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.

² Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В. В., Торопчинова К. Л.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 6–7.

бором для енциклопедії універсального характеру тих визначних архітектурних об'єктів, які на сьогодні є втраченими з тих чи інших причин, пов'язані специфічні труднощі.

Стан вивчення проблеми, її історіографія характеризуються значною кількістю опублікованих досліджень та коректним науковим їх узагальненням. Першим про зумисне нищення пам'яток більшовицьким режимом написав «євразієць» П. Савицький 1937 р. у Празі, користуючись уривчастою інформацією, яка надходила з СРСР³. На підставі архівних матеріалів, вивезених з Києва на Захід під час Другої світової війни архітектором О. Повстенком⁴, американський архітектурознавець українського походження Тит Геврик у 1982 р. організував в Українському музеї в Нью-Йорку (США) виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» і видав однойменний ілюстрований каталог⁵. Цій же тематиці присвячені окремі розділи з праць Т. Геврика щодо нищення дерев'яних храмів⁶ та синагог⁷, а також монографічні дослідження В. Акуленка⁸, О. Нестулі⁹, М. Сирохмана¹⁰, публікації відповідних архівних документів А. Бережиною¹¹ та О. Рибалком у часописі «Пам'ятки України»¹². Підсумковими щодо зазначеної тема-

³ Савицький П. Н. Гибель и воссоздание неоценимых сокровищ: (Разгром русского зодчего наследия и необходимость его восстановления). [Б. м. і р.] : Издание евразийцев.

⁴ Більшовицька «турбота» про Софію Київську: свідчить Олекса Повстенко // Пам'ятки України: історія та культура. 1996. № 3–4. С. 11.

⁵ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк : Український музей, 1987 (друге вид.). 64 с.

⁶ Геврик Т. Дерев'яні храми України: шедеври архітектури. Нью-Йорк : Український музей, 1987. 112 с.

⁷ Геврик Т. Синагоги // Пам'ятки України. 1989. № 3. С. 40–42; Його ж. Муровані синагоги в Україні і дослідження їх // Пам'ятки України: історія та культура. 1996 № 2. С. 32–39.

⁸ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ : Вища школа, 1991. 274 с.

⁹ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. Київ, 1995. Част. 1: 1917 р. – середина 20-х років. 280 с.; Частина 2: Кінець 20-х – 1941 рр. 216 с.

¹⁰ Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. Торонто-Ужгород, 1999. 124 с.

¹¹ Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 24–32; 1989. № 1. С. 39–44; Документи Політбюро ЦК КП(б)У // Пам'ятки України. 1991. № 2. С. 49–50.

¹² Рибалко О. На похилій площині // Пам'ятки України: історія та культура. 1997. № 2. С. 104–115; Його ж. Руїнники і оборонці // Пам'ятки України: історія та культура. 1995. № 1. С. 106–133.

тики є численні публікації автора цього дослідження¹³, у т. ч. монографія «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України», яка стала основним джерелом інформації про втрачені об'єкти архітектурної спадщини для відповідних статей ВУЕ.

Важливим питанням є джерельна база. Вона потерпіла не менше, ніж самі об'єкти архітектурної спадщини, бо комуністичний режим діяв системно: знищенню підлягали не тільки старовинні сакральні споруди, а й їхні зображення в музеях, архівах і бібліотеках. Серед іконографічних джерел найважливішими для того, щоб дати якнайповніше уявлення про конкретну архітектурну споруду, є світлина й особливо — кресленики. Такі дослідницькі й фіксаційні матеріали раніше зберігалися у деяких відомчих архівах, зокрема щодо об'єктів архітектурної спадщини — в архівах інститутів «Укрзахідпроектреставрація», «Укрпроектреставрація» (з 2001 р. — «УкрНДІпроектреставрація»), Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування (НДІТІАМ), а також в Архіві пам'яткоохоронної документації Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури колишнього Державного комітету з будівництва та архітектури України (Держбуду України). Зазначені відомчі архіви після численних реорганізацій державних органів, установ і організацій, вчинених протягом останнього двадцятиріччя, є або втраченими, або недоступними для дослідників.

Варто осмислити критерії добору втрачених об'єктів архітектурної спадщини до енциклопедії універсального характеру. Головний принцип базується на тому, що без цих об'єктів неможливо уявити собі історію національної архітектури й об'єктивно репрезентувати український внесок до світової цивілізації. Тому конкретніше слід визначитися щодо таких питань:

- який об'єкт архітектурної спадщини слід уважати втраченим?
- яким, з огляду на вищезазначене, має бути характер руйнації?
- яким має бути стан збереженості залишків об'єкта?

¹³ Вечерський В. В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 65–66; 1993. № 1–6. С. 182–185; Його ж. Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України: історія та культура. 1999. № 1. С. 11–16; Його ж. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини. Пам'ятки України: історія та культура. 2001. № 4. С. 2–9.

Для добору відповідних гасел до універсальної енциклопедії відповіді на це питання мають суто практичний сенс, оскільки треба знайти чітке, логічно несуперечливе визначення: що таке втрачена архітектурна споруда (об'єкт, пам'ятка). Таке визначення ми запропонували ще у 1999 році¹⁴. Після обговорень та дискусій воно стало загальноновизнаним і було узаконено постановою Кабінету Міністрів України¹⁵: втраченою вважається споруда, понад 50 % наземної частини якої втрачено. З огляду на це опрацьовано й застосовано методику відбору втрачених об'єктів архітектурної спадщини за трьома принципами: історико-культурної цінності; міри збереженості; наявності фіксаційної документації.

Виходячи з цих принципів, відібрано втрачені визначні об'єкти архітектурної спадщини України для включення до тематичного реєстру гасел з напрямку «Архітектура». Відповідно до нього укладаються статті до ВУЕ. Ця робота вимагає розуміння і чіткого дотримання ustalених правил, зокрема і стабільного, протягом усього часу виконання енциклопедичного проєкту, трактування найважливіших понять і взаємозв'язків між ними. Йдеться про поняття і гасла:

Архітектурна спадщина;

Архітектурна пам'ятка;

Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України;

Відтворення (відбудова) втрачених пам'яток (об'єктів архітектурної спадщини).

Аналіз взаємопов'язаності цих гасел показав, що втрачені об'єкти архітектурної спадщини України — це визначні архітектурні об'єкти минулих історичних епох, які не збереглися, але щодо яких наявна інформація, зафіксована у будь-якій матеріальній формі (кресленики, фото, рисунки, картини, описи, кіно- та відеозйомка тощо).

Втрати об'єктів архітектурної спадщини в Україні відбувалися по-різному в різні періоди. Повний і вичерпний каталог втрачених об'єктів архітектурної спадщини України створити наразі неможливо

¹⁴ Вечерський В. В. Проблема відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. Вип. 8. Київ: Рідний край, 1999. С. 40–46.

¹⁵ Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України: постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.1999 № 700.

з огляду на брак відповідних джерел. Проте дослідження, виконані автором цього тексту в 1996–2002 роках, узагальнили інформацію про понад 400 втрачених об'єктів архітектурної спадщини на всій території України й уможливили з'ясування етапності втрат та співвідношення кількості втрачених об'єктів у відсотках до загального їх числа:

- 1) до Першої світової війни втрачено 15,15% об'єктів;
- 2) протягом Першої світової війни (1914–1918) втрачено 1,77% об'єктів;
- 3) міжвоєнний період (1919–1940) втрачено 63,38% об'єктів;
- 4) протягом Другої світової війни (1941–1945) втрачено 4,55% об'єктів;
- 5) у повоєнний період до розвалу СРСР (1946–1990) втрачено 12,12% об'єктів;
- 6) у добу незалежної України (1991–2002) втрачено 3,03% об'єктів, які мали статус архітектурних пам'яток.

Дослідження конкретних причин втрати кожного об'єкта архітектурної спадщини дозволили визначити каузальність (причини) цього явища і кількісні характеристики втрат, зумовлених різними причинами (у відсотках до загальної кількості втрачених об'єктів):

- 1) причини утилітарного характеру — 18,7%;
- 2) війни і революції — 8,09%;
- 3) стихійні лиха (переважно пожежі) — 3,79%;
- 4) причини політичного характеру: державна політика нищення об'єктів архітектурної спадщини — 64,65%;
- 5) низький культурний рівень населення і керівництва, що призводить до «неусвідомленого вандалізму» — 4,29%.

Найбільших втрат архітектурна спадщина України зазнала від політики тоталітарного режиму, спрямованої на знищення культурної спадщини українського народу. Цією причиною обумовлено майже дві третини втрат.

Для українського суспільства ця проблематика стала актуальною у 1980-х рр. унаслідок усвідомлення масштабності й непоправності втрат національної культурної спадщини, спричинених комуністичним режимом, і появи бажання ті втрати компенсувати¹⁶.

¹⁶ Відтворення втрачених пам'яток. Історичний та правовий аспекти // Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3-6. С. 134–148.

Відтворення втрачених пам'яток було піднесено до рівня державної політики Президентом України Л. Кучмою у 1995 році за порадою фахового історика Д. Табачника при активній співпраці з академіком НАН України П. Троньком¹⁷. Це активно підтримували Київський міський голова О. Омельченко, а також християнські конфесії. На виконання Указу Президента України 09.12.1995 Кабінет Міністрів України 23.04.1999 ухвалив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, якою передбачалося відтворити 56 пам'яток архітектури в усіх областях України, АР Крим, містах Києві й Севастополі; з них 28 — православні храми, з них 11 — у м. Києві. Ця програма виконана частково і скасована В. Януковичем 21.03.2007.

У 1998 році відтворено в гаданому первісному вигляді церкву Успіння Богородиці Пирогощі у м. Києві; в 1996–1999 рр. відбудовано ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря¹⁸ та Успенський собор Києво-Печерської лаври (2000 р.). Протягом 2002–2005 рр. відтворено київську церкву Різдва Христового. За київським прикладом з 2000-х рр. розпочалися успішне відтворення втрачених архітектурних пам'яток в інших містах: Кам'янці-Подільському Хмельницької обл. (Троїцька церква, 2006–2010 рр.), Одесі (Спасо-Преображенський собор, 2000–2005 рр., Полтаві (Успенський собор, 2000–2004 рр.), Севастополі (Володимирський собор у Херсонесі, 2000–2004 рр.), Сімферополі (собор св. Олександра Невського, 2003–2015 рр.), Яготині Київської обл. (Троїцький собор, 1999–2016 рр.).

Вітчизняний досвід відтворення втрачених пам'яток виявив низку негативних моментів. Найважливіший — неавтентичність і нерідко — гіпотетичність відтворених об'єктів. Це потребувало осмислення на міжнародному рівні, що і зафіксовано в Ризькій хартії про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини¹⁹. З неї випливає, що відтворення (відбудова) окремих пам'яток, ключо-

¹⁷ Основні засади відтворення визначних пам'яток історії та культури України // Пам'ятки України: історія та культура. 1999. № 1. С. 109–110.

¹⁸ Вечерський В. В. З історії відтворення споруд Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювілейний випуск, присвячений 900-річчю. Київ : Фенікс, 2008. С. 157–165.

¹⁹ Правова охорона культурної спадщини: 36. док. Київ : Інтерграфік, 2004. С. 116.

вих для національної свідомості, — справа історично виправдана. Але при цьому слід дотримуватися наукових і пам'яткоохоронних пріоритетів, а саме: цінність автентичної пам'ятки є абсолютною, а відтвореної — відносною.

Висновки дослідження зводяться до того, що втрати автентичних об'єктів архітектурної спадщини є незворотними: при знищенні такого об'єкта втрачається не тільки його мистецьки досконала архітектурна форма, а передусім сам об'єкт як історичне джерело. Навіть у разі відбудови, тобто відтворення архітектурної форми втраченої будівлі чи споруди, її матеріально-технічну структуру відтворити неможливо. Тому відтворити втрачений об'єкт архітектурної спадщини в принципі неможливо.

Ці невідшкодовні втрати спричинили суттєве збіднення культурної спадщини України й архітектурного середовища конкретних населених пунктів. Причому на відміну від інших країн Європи, вітчизняна архітектурна спадщина зазнала найбільших втрат не під час воєнних конфліктів, а в мирну добу. Більшість руйнувань були складником цілеспрямованої державної політики тоталітарного режиму. Національна культурна спадщина жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні протягом XX ст. З огляду на це, дослідження і оприєвнення у ВУЕ інформації про втрачені об'єкти архітектурної спадщини України суттєво коригує знання про розвиток архітектури як в Україні, так і в усьому регіоні Центрально-Східної Європи.

*Леонід КУШНІР,
кандидат економічних наук, доцент,
науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського*

*Людмила КУШНІР,
кандидат географічних наук, доцент,
вчитель географії Комунального закладу
«Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради
Полтавського району Полтавської області»*

МУЗЕЙНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ЗАРУБІЖНІ ЗДОБУТКИ І ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Кожен музей по-своєму унікальний з огляду на унікальність своїх фондів. Зазвичай результатом дослідження фондів є експонування музейних колекцій для широкого кола шанувальників. Безумовно, збереження й експонування фондів важливі, але наукова діяльність музеїв з їх вивчення завжди у пріоритеті. У зв'язку з цим, професійним обов'язком музейників України є підготовка і видання національної музейної енциклопедії, яку вітчизняні науковці апріорі йменують «Українська музейна енциклопедія» (УМЕ). Учені, краєзнавці, студенти й учнівська молодь, вітчизняні мандрівники і зарубіжні гості країни давно очікують на вихід такого вивіреного зводу матеріалів про музейний світ великої європейської держави, якою є Україна.

До слова, ще до початку 1980-х рр. у більшості країн світу вийшли друком видання довідкового змісту, що вміщують відомості про музеї відповідної країни. У 1975 р. з'явилося перше видання найбільшого узагальненого довідника по музеях світу за редакцією К. Хадсона¹. Під кінець 1980-х рр. ідея створення музейної енциклопедії отримала мето-

¹ Hudson K. The Directory of Museums / Kenneth Hudson, Ann Nicholls. London: Macmillan, 1975. XVIII, 864 s.

дичне підкріплення в СРСР². Невдовзі, вже на теренах колишнього СРСР, узагальнені довідкові видання, присвячені світовим музеям, стали з'являтися в Росії³. По багатьох роках підготовчих робіт на початку ХХІ ст. Росія видала свою національну музейну енциклопедію⁴. На цьому тлі Україна досі залишається чи не єдиною країною, що жодного разу не публікувала навіть повного переліку своїх музеїв. В Україні відсутні також видання, де б зводився воедино значний фактичний матеріал, зібраний науковцями вітчизняних музеїв за роки незалежності. Брак подібних видань не лише ускладнює доступ до вперше виявлених фактів, але й гальмує їх застосування як у самій музейній справі, так і в науці загалом, накопичує суперечності в поняттєво-категоріальному апараті музеєзнавства.

Утім, хоча і кволо, підготовчі роботи зі створення УМЕ в Україні все ж здійснюються. Проект з її створення номінально реалізується від 2005 року. Опікується цим науково-методичний відділ музеєзнавства Національного музею історії України (НМІУ), який надає проекту консультаційну допомогу. Від початку кураторами проекту передбачалася підготовка друкованого видання «Українська музейна енциклопедія» й електронних видань на компакт-дисках та у Веб-мережі. До лютого 2007 року науково-методичним відділом музеєзнавства НМІУ було підготовлено компакт-диск з методичними матеріалами щодо формування УМЕ: «Словник Української музейної енциклопедії» (розділ «Музейна термінологія») та «Нормативно-правові документи в музейній галузі». Також відділом було підготовлено ряд матеріалів у вигляді PDF-файлів⁵.

² Методические материалы к Советской музейной энциклопедии / Сост. В. Ю. Дукельский, Д. А. Равикович, Т. О. Размутова, А. А. Сундиева. Москва : НИИК, 1989. 199 с.; Музееведение. Концептуальные проблемы музейной энциклопедии / Сб. науч. трудов.; отв. ред. В. Ю. Дукельский. Москва : НИИК, 1990. 59, [1] с.; Словник Советской музейной энциклопедии (алфавитный); В. Ю. Дукельский, Д. А. Равикович, Т. О. Размутова, А. А. Сундиева. Москва : НИИК, 1989. 92 с.

³ Музеи мира: Архитектура / В. Ревякин. Москва : Информэкспресс, 1993. 243, [1] с.; Сто великих музеев мира / [авт.-сост.: Н. А. Ионина]. Москва : Вече, 1999. 512 с.

⁴ Российская музейная энциклопедия: в 2 т. / Министерство культуры РФ, Российский институт культурологии, Институт «Открытое общество» (Фонд Сороса); Гл. ред. А. А. Сундиева; Ред. Э. В. Расшивалова; Сост. М. М. Кленина, О. В. Кульбачевская; Худож. А. Ю. Никитин, А. Е. Смирнов. Москва : Прогресс; Рипол Классик, 2001. Т. 1: А–М. 416 с.; Т. 2: Н–Я. 436 с.

⁵ Музеї України ХІХ — початку ХХ століть / Зб. наук. праць. Київ, 2005. 282 с.; «Українська музейна енциклопедія» / Зб. наук.-метод. матеріалів; [Упор.: М. М. Варшавська, С. Я. Івахно, Е. М. Піскова та ін.]. Київ, 2006. 155 с.

Вихід нечисленних наукових праць, присвячених проблемі упорядкування в Україні термінології музейництва, започаткував дискусію щодо словникової частини УМЕ. Укладачі словникової частини майбутньої «Української музейної енциклопедії» запропонували список термінів музейної справи (розділ «Музейна термінологія»), стосовно якого є чимало критичних зауважень. Укладачі назвали його словником термінів, хоча насправді, як справедливо відзначають вітчизняні філологи⁶, там нема ні перекладу термінів, ні їхнього тлумачення. Реєстр поділено на 5 розділів: оглядові статті, поняття та терміни; типи, види, профілі музеїв; музейний предмет, колекція, пам'ятка; основні напрями музейної діяльності; організація музейної справи й охорони пам'яток.

За задумом укладачів УМЕ⁷, статті, що стосуються теоретичних питань і поняттєво-термінологічного апарату музеології, ґрунтуватимуться на усталених, апробованих у сучасній науковій літературі трактуваннях. Разом із тим, у них відображатимуться і твердження суперечливого характеру, що відбивають різні погляди на ту чи іншу проблему, та новітні підходи до їхнього осмислення. Як стверджують укладачі, увазі читача в майбутній УМЕ буде запропоновано значну кількість статей про суміжні з музейництвом сфери наукових знань і допоміжні дисципліни, без яких неможливе будь-яке вагоме наукове дослідження. Таким чином, УМЕ має стати не лише узагальненням важливого фактологічного й теоретичного матеріалу, а й новим кроком у науковому осягненні провідних проблем музейництва.

Принципово важливо, щоб проєкт УМЕ реалізовувався у формі ґрунтового дослідження історії й теорії вітчизняної музейної справи. Тому його головним методом має бути історизм, а ключовим інструментом — системний підхід до аналізу й інтерпретації фактів. Переконані, проєкт видання УМЕ має стати одним із наріжних пріоритетів вітчизняної гуманітарної науки у справі збереження і передачі майбутнім поколінням національної культурної спадщини.

⁶ Фецько І. М. Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення: дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2015. С. 34.

⁷ Українська музейна енциклопедія / 36. наук.-метод. матеріалів; [Упор.: М. М. Варшавська, С. Я. Івахно, Е. М. Піскова та ін.], Київ, 2006. С. 8.

*Микола ПРОЦІВ,
заступник директора з наукової роботи
Бережанського краєзнавчого музею*

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК: ІДЕЯ! ЗМІСТ. ПЕРСПЕКТИВА?

Енциклопедії бувають різні: за розміром, за способом організації, за призначенням. Їх багато: «Загальна енциклопедія» («Encyklopedja Powszechna») польською мовою Самуеля Оргельбранда, «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), «Енциклопедія українознавства» «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ). У 2004–2010 роках вийшов «Тернопільський енциклопедичний словник» (ТЕС), зовсім недавно презентовано останній том «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 4»¹. Звичайно, у всіх них є статті про Бережани, бережанців, події, пов'язані з нашим містом.

Але не завжди авторські колективи енциклопедій комунікують з науковцями та краєзнавцями на місцях (район, а нині — громада, і нижче) для уточнення фактів чи вибору гасел. Як наслідок — чимало інформації залишається поза новими виданнями, трапляються неточності. Так, енциклопедії не можуть вмістити все! Але завжди інформацію легше збирати, накопичувати та звіряти на місцях.

Іноколи буває так, що «місцева» (регіональна) подія, інституція, пам'ятка чи особа «не дотягують» до енциклопедії, яку готують в області чи Києві, в якійсь центральній науковій установі чи приватній структурі. Але ці «місцеві» варті того, щоб про них була стаття у подібному виданні, бо й вони залишили помітний чи вагомий слід в історії краю, міста. Адже в краєзнавстві, науці, культурі, історії периферії не буває...

¹ Презентація видання «Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія». Т. 4. URL: <https://pnu.edu.ua/blog/2021/10/28/33666/> (дата звернення: 01.11.2021)

Патріарх футбольної статистики Костянтин Сергійович Єсенін вчив початківців-футболофілів не збирати в усіх селах і малих містах інформацію про гравця збірної країни з футболу, а збирати про хлопчину з двору, який незабаром може стати збірником, а тоді, можливо, пізно буде шукати його першого тренера і вчителя, його дитячі фото... Ці слова пригадую в контексті життєпису футболіста Михайла Старостяка. Коли він став гравцем збірної України з футболу, тоді стали цікавитися його юними і молодими роками. Михайло навчався в Бережанському технікумі механізації та електрифікації сільського господарства, грав тут два сезони за команду «Сокіл» (Бережани). А інформації збереглося мало.

Ще один приклад. Адам Сметанський — відомий польський фотограф, член Міжнародної федерації фотомистецтва (FIAP), починав свій фотографічний шлях у Бережанах з ательє «Wrzos»². Але в ТЕС, УРЕ, ЕСУ — про нього жодної інформації.

Тому варто створювати регіональні енциклопедії. Забезпечувати, так би мовити, рівень наближення інтересу зверху до малого міста, села, до малої батьківщини — з одного боку, та створювати бази даних, тексти, яким згодом зацікавляться солідні видавничі проекти — з другого боку. Тим паче, що деякі паперові видання застаріли, а електронні — не завжди точні.

Звичайно, в час ІТ-технологій треба говорити про електронні варіанти. Оголошена мною тема «Бережанський енциклопедичний словник: Ідея! Зміст. Перспектива?..» — це спроба започаткувати такий проект на базі Бережанського краєзнавчого музею. У нас є досвід створення бази даних учнів Бережанської гімназії, коли за основу взяли список гімназистів, який уклав професор гімназії Степан Томашівський³, і постійно доповнюємо та уточнюємо його з різних нововиявлених джерел (річні звіти дирекції гімназії, спогади учнів і професорів). Наша мета — знайти всіх, хто навчався в Бережанській гімназії за період 1789–1944 роки. Такий список стане в пригоді для уточнення біографій багатьох людей.

² Adam Śmietanski // URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Adam_%C5%9Amieta%C5%84ski (дата звернення: 30.10.2021)

³ Tomaszewski S. Stulecie gimnazjum brzezanskiego. Brzeżany : Nakładem Komitetu, 1907–1916.

За останні роки краєзнавчий музей провів дев'ять наукових конференцій на тему «Бережанська гімназія: сторінки історії» з різними фокусними темами. Видано дев'ять збірників з матеріалами цих конференцій. Напрацьовано чимало матеріалу з історії Бережан. Започатковано реалізацію проекту «Історія Бережан. Люди. Події. Будівлі», перша частина якого візуалізована в одному з виставкових залів. Триває робота музейників у архівах Тернополя, Львова, Києва та Варшави, населених пунктах Бережанщини.

Після видання в діаспорі книги «Бережанська земля. Т. 1»⁴ вже в незалежній Україні було видано ще два томи: «Бережанська земля. Т. 2»⁵ і «Бережанська земля. Т. 3»⁶. У 2007 році вийшло фундаментальне видання «Бережанська гімназія: сторінки історії»⁷.

Впродовж 2015–2019 років місцевий краєзнавець Ігор Мельник у серії «Бібліотечка «Бережанського віча» видав п'ять історико-краєзнавчих книг⁸. Є напрацювання інших краєзнавців і науковців: Наталії Бойко, Надії Волинець, Ярослави Мазурак, Володимира Парація, Миколи Проціва, Богдана Тихого. Все це слугує доброю джерельною базою, аби узагальнити всі ці відомості в єдиному проєкті «Бережанський енциклопедичний словник» (БЕС). Звичайно, мова йтиме про електронний варіант.

План реалізації цього проєкту виглядає так:

- Створення ініціативної групи.
- Створення робочої групи.
- Створення редакційної колегії.

⁴ Бережанська земля. Історично-Мемуарний Збірник. Нью Йорк – Лондон – Сідней – Торонто, 1970. Т. 1.

⁵ Бережанська земля. Т.2. Історично-мемуарний збірник. Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова. 1998. 899 с.

⁶ Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Книга пам'яті. Т. 3 / упоряд. Василь Савчук. Тернопіль: «Збруч», 2006.

⁷ Бережанська гімназія: сторінки історії. Ювілейна книга. Бережани-Тернопіль : Джура, 2007. 1026 с.

⁸ «Бережани, Бережани...». Історико-краєзнавчі нариси. Тернопіль: «Джура», 2015. 240 с.; «Як з Бережан до Кадри...». До 100-річчя боїв на Лисоні. Тернопіль: «Джура», 2016. 336 с.; «Повітові хроніки. Бережанщина на шпальтах газет «Діло» (Львів) і «Свобода» (США). 1914–1939». Тернопіль: «Джура», 2019. 480 с.; «Пов'язані з Бережанами». Нариси до портретів на фоні епохи. Тернопіль: «Джура», 2019. 192 с.; «Сага про Левицьких». Начерк портрета бережанської родини. Тернопіль: «Джура», 2019. 104 с.

- Визначення тематичних груп (екологія, спорт, топоніміка, культура, освіта, заклади громадського харчування тощо).
- Визначення координаторів для роботи за тематичними напрямками.
- Визначення гасел.
- Створення на базі нового сайту Бережанського краєзнавчого музею бази даних, яка підтримується координатором проекту.
- Розміщення в соціальних мережах з відповідним ключовим словом (гештегом) інформації про БЕС.
- У рамках діючого проекту Бережанського краєзнавчого музею «Музей як навчальна платформа» до роботи над БЕС залучити учнів загальноосвітніх шкіл на території Бережанської об'єднаної територіальної громади, Бережанського ліцею, Бережанського агротехнічного коледжу, Бережанського агротехнічного інституту.

Робота над проектом триватиме не один рік. Паралельно з наповненням множини гасел, писатимуться статті. До цього будуть залучені всі бажаючі на волонтерських засадах. Реалізація такого проекту стало б доброю справою громади.

Питання визначення списку гасел — дискусійне. Є думка не включати тих, що вже є у Вікіпедії, Енциклопедії сучасної України, Тернопільському енциклопедичному словнику. Інші вважають, що деякі тексти, які вже увійшли у видані енциклопедії, варто уточнити, доповнити, виправити, бо пройшов час, і є нові дослідження.

Таким же дискусійним є питання зробити «багатотомне» видання — гасла згрупувати тематично за окремими розділами. Саме їх кількість, назви, вміст є предметом дискусій. З огляду на це, Бережанський енциклопедичний словник мав би бути за розміром «великим» (понад 12 томів), за способом організації – алфавітний. Але є прихильники системної організації, де статті впорядковані за визначеними темами чи галузями знань.

Можливо, то буде словник змішаного типу. Сучасні технології дозволяють дають нові способи пошуку, перевірки, обробки та подання інформації. Вікіпедія є прикладом нових форм енциклопедії, в яких доповнення і вилучення інформації спрощено.

Якщо розглядати алфавітну організацію, то гасла накопичуватимуться за абеткою. Редколегія вирішуватиме, які з них включати, і які статті готувати. Якщо буде вибрано системну організацію, то слід визначитися з темами, навколо яких групуватимуться гасла. Дуже наближено сьогодні це виглядає так (за абеткою):

Бережани — філателістична столиця Тернопільської області (маємо призерів Міжнародних і національних філателістичних виставок. Варто, щоб про цих людей знали);

Бережанська гімназія (загальна характеристика, відомі учні та професори);

Бережанський цвинтар;

Влада (бурмістри, міські голови, депутати);

Втрачені будівлі (театр «Сокіл», синагоги, замок, будинок Андрія Чайковського);

Вулиці міста;

Гідроніми;

Екологія;

Заклади громадського харчування;

Засоби масової інформації;

Культові споруди (церкви, костьоли, синагоги, каплиці);

Культура (творчі колективи, музеї, бібліотеки, клуби, заслужені працівники культури);

Лисоня — гора слави січового стрілецтва;

Навчальні заклади, заслужені працівники освіти;

Пам'ятники та пам'ятки;

Персоналії (народилися, жили, творили, вчилися, бували);

Події;

Почесні громадяни міста;

Спорт (команди, спортсмени, види спорту);

Топоніми;

Фотоательє і фотографі.

Якщо розглянути тему «Освіта», то варто подати інформацію про всі навчальні заклади, які існували в Бережанах: про їх директорів, відомих вчителів та учнів, будівлі. Станом на сьогодні «чернетка» списку навчальних закладів розділу «Освіта» виглядає так:

Навчальні заклади:

Бережанська гімназія (1805–1944, 1991–2021)
 Бережанська школа-інтернат
 Бережанська допоміжна школа
 Бережанський агротехнічний інститут
 Бережанський агротехнічний коледж
 Бережанський ліцей
 Бережанський технікум електрифікації та механізації сільського господарства
 Державна Торговельна Школа
 Жіноча 7-и класова школа
 Жіноча семінарія (перша пол. XX ст.)
 Загальноосвітня школа № 4 у виправній колонії
 Медичне училище
 Народна 1-класова школа на Адамівці (дільниця міста, поч. XX ст.)
 Народна 1-класова школа на Містечку (дільниця міста, поч. XX ст.)
 Педагогічне училище
 Промислова школа
 «Рідна Школа» ім. А. Шептицького (1930-і)
 Восьмирічні та середні школи
 Спеціальне професійно-технічне училище у Бережанській виховній колонії
 Чоловіча 7-и класова школа
 Школа Бережанського санаторію, назва якого та спеціалізація змінювалися
 Школа івриту (1939)
 Цей список треба доповнити українськими професійними школами в Генеральній Губернії Бережани часів II світової війни:
 Чоловіча (Мужеска) Ремісничка Школа (званева) з відділами: машиново-слюсарський і деревно-промисловий;
 Дівоча Ремісничка Школа (званева);
 Торговельна Школа.
 Також слід включити у перелік гасел «звичайний» набір позашкільних навчальних закладів радянського періоду: Дитячо-юнацька спортивна школа,

Дитяча музична школа, Дитяча художня школа. Не слід забувати і про такі заклади: Вечірня робітнича школа, Школа навчання екстерном. Звичайно, що список навчальних закладів усіх форм та періодів ще не є вичерпним. Важливо коректно вказати усі варіанти назв цих закладів.

Чи має цей амбітний регіональний проєкт перспективу? Звичайно так! Ідея «Бережанського енциклопедичного словника» є! Є люди, які готові її реалізувати.

Співпраця музейників (Обласний комунальний музей Богдана Лепкого у місті Бережани, Бережанський краєзнавчий музей, Музей книги, Музей церкви), бібліотекарів, краєзнавців, вчителів, учнів, студентів, науковців Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани, волонтерів, громадських організацій, усіх бажаючих учасників проєкту при нормальній організації та координації роботи, за розуміння та підтримки органів місцевого самоврядування має дати позитивний результат.

Людмила КУШНІР,
кандидат географічних наук, доцент,
вчитель географії Комунального закладу
«Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради
Полтавського району Полтавської області»

Леонід КУШНІР
кандидат економічних наук, доцент,
науковий співробітник
Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського

УКЛАДАННЯ ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНОГО ГЛОСАРІЮ ДЛЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВНИКА

Сьогодні суспільство та освітні заклади потребують швидкого й зручного забезпечення науково достовірною та компактною для сприйняття інформації. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми, пов'язані з укладанням довідкових видань, зокрема енциклопедій, енциклопедичних словників та глосаріїв. У наш час «чітко визначилася роль енциклопедичних видань як соціального інституту, що виконує важливі науково-інформаційні, культурно-просвітні та світоглядно-орієнтовні функції. Фундаментальне універсальне енциклопедичне видання відображає, фіксує і закріплює рівень знань та культури свого часу, свого народу, суспільства, держави, світової цивілізації в цілому»¹.

Важлива роль серед енциклопедичних видань належить енциклопедичним словникам та глосаріям, які надають читачеві концентровану інформацію з конкретного питання. За одним із визначень, «довідкова література — це твори друку, призначені для отримання інформації різного характеру (наукового, прикладного тощо), що визначає їхню форму викладу й будови. Ці видання розраховані не на су-

¹ Киридон А. М. Велика українська енциклопедія як національний проєкт: поступ нації // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7.

цільне й систематичне читання, а лише на вибіркове. Особливістю є прагнення до якнайповнішого висвітлення певної теми в поєднанні з максимально лаконічним викладом та оптимально зручною формою розташування матеріалу»². Основним соціально-функціональним призначенням цього виду довідкової літератури є систематизація матеріалу у формі, зручній для отримання довідок найрізноманітнішого характеру. Основними функціями довідково-енциклопедичних видань є такі: нормативна; інформаційно-довідкова; регулятивна; акумулювання й систематизація знань. Вагомими характеристиками цього виду продукції є чітка типологізація, особливості будови та принципи укладання словникових статей, змістова наповнюваність тощо.

Еколого-географічний енциклопедичний словник повинен мати чітку концепцію і логіку композиції, високий фаховий рівень текстів, вирізнятися унікальністю змісту тощо. Терміни словника повинні бути пов'язані з національною історією, теорією та практикою еколого-географічного розвитку в Україні. Окрім національної проблематики, значна кількість його термінів відображає світовий досвід ведення еколого-географічних досліджень.

Водночас важливо враховувати цільове призначення словників різних типів, читацьку аудиторію та практичні навички користувачів. Під час роботи з еколого-географічним глосарієм важливо детально ознайомитись зі змістом енциклопедичного видання, відшукати потрібний матеріал відповідно до теми уроку та пізнавальних інтересів учнів і адаптувати його до навчально-виховного процесу сучасної школи. Здійснюючи відбір необхідних тематичних відомостей, доречно прогнозувати їхні можливі функції на уроці виходячи із багатопланового навчально-виховного навантаження екологічного чи географічного матеріалу. Відібраний до уроку довідковий матеріал має бути також доступним та посилюючим для школярів. Актуальність цього критерію зростає у випадках адаптації еколого-географічних відомостей отриманих із енциклопедичних довідників, місцевих періодичних видань, тощо до навчально-виховного процесу школи. Така доступність у доборі інформативного матеріалу для уроків природничого спрямування може бути досягнута за умови врахування

² Шмушкіс Ю. Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики. Москва: Изд-во «Сов. Энциклопедия», 1975. 191 с.

пізнавальних особливостей школярів. Відібраний для використання на уроці еколого-географічний матеріал має бути яскравим, цікавим, емоційно насиченим, поданим не лише у вигляді текстів чи словесних описів, а й унаочнення.

Під час роботи з енциклопедичними словниками важливо керуватись тим, що серед основних принципів використання еколого-географічного матеріалу у побудові змісту шкільного курсу має враховуватись:

- а) підпорядкованість матеріалу загальним методологічним завданням курсу;
- б) планомірність використання еколого-географічного матеріалу з урахуванням місцевої специфіки;
- в) наукова достовірність;
- г) забезпечення наочності при використанні тематичного матеріалу тощо.

Саме тому, основними вимогами для ефективного використання еколого-географічного матеріалу мають бути: наукова достовірність, спрямованість, типовість для певної місцевості, відповідність програмі і темі уроку, доступність, виразність і переконливість, а також оптимальний обсяг.

З метою повноти та достовірності фактів у доборі еколого-географічного матеріалу варто використовувати різноманітні інформаційні джерела: не лише енциклопедії, енциклопедичні словники, але й визначники рослин і тварин, місцеві періодичні видання, науково-пізнавальні твори, повідомлення місцевого радіо та телебачення.

Найпопулярнішими еколого-географічними виданнями серед вчителів-предметників є тритомна «Географічна енциклопедія України»³. Це перше видання енциклопедичного характеру, яке на основі сучасних досягнень географічної науки подає відомості про природне середовище й природні ресурси України, розміщення продуктивних сил і галузеву структуру її економіки, населення, про особливості природно-територіальних і виробничо-територіальних комплексів, становлення й розвиток географічних наук. Довідниковість видання посилюється завдяки бібліографічним довідкам. Всі статті у «Геогра-

³ Географічна енциклопедія України: У 3-х т. / Відп. ред. О. М. Маринич. Київ, 1989–1993.

фічній енциклопедії України» розміщено за абеткою. Статті, поєднані тематично, подано й циклами. Для забезпечення внутрішнього взаємозв'язку близьких за темою статей і уникнення повторень вжито системи посилань.

Широкоплановим науково-довідниковим виданням, в якому на основі узагальнення світового та національного досвіду подано інформацію про всі теоретичні й прикладні напрями екології є третомна «Екологічна енциклопедія»⁴. Реєстр термінів було складено на основі вивчення вітчизняної і зарубіжної енциклопедичної літератури, сучасних монографічних видань екологічного спрямування, підручників, словників, тематичних атласів, а також консультацій із фахівцями.

Одна з найважливіших потреб суспільства у XXI столітті — це потреба у швидкому забезпеченні необхідною інформацією, яка б чітко відповідала вимогам актуальності, науковості, точності. Забезпечити суспільство доступом до якісних енциклопедичних видань, зокрема й за рахунок підготовки нових, означає підвищити рівень освіченості громадян. Така постановка проблеми значно розширює та збагачує предметне поле кожної дисципліни (зокрема географії, екології та суміжних галузей). Використання енциклопедичних видань сприяє комплексному розв'язанню пізнавальних, навчальних, виховних завдань навчального процесу. Особливо значущим використання еколого-географічних енциклопедій, словників та глосаріїв є на уроках географії та екології.

⁴ Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / Гол. ред. А. В. Толстоухов. Київ, 2006–2008.

Олександр САВЕНКО,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач сектору наукового та навчально-методичного забезпе-
чення освітньої діяльності професійної освіти відділу науково-мето-
дичного забезпечення професійної освіти Державної наукової устано-
ви «Інститут модернізації змісту освіти»

Юрій ІВЖЕНКО,
кандидат педагогічних наук, завідувач сектору наукового та
навчально-методичного забезпечення підготовки фахових молодших
бакалаврів в системі фахової передвищої освіти Державної наукової
установи «Інститут модернізації змісту освіти»

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ У ХОДІ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій істотно позначився на модернізації системи освіти і вплинув на підвищення рівня знань студентів. Використання комп'ютерів в освітньому середовищі дозволило інтенсифікувати навчальний процес, мотивувати навчально-пізнавальну активність студентів, стимулювати творчі дії викладачів під час створення навчально-методичного комплексу.

Особлива роль відводиться електронній енциклопедії — засобу навчання нового покоління. М. Починкова визначає електронну енциклопедію як мультимедійний засіб навчання нового покоління, що містить систематизовану інформацію для багатьох дисциплін. Викладачі іноземної мови можуть знайти необхідний матеріал відповідно до навчальної програми з урахуванням сучасного професійного спрямування курсу, побудований на загальнодидактичних, лінгводидактичних та специфічних принципах навчання. Сучасні електронні енциклопедії дозволяють сформувати мовну, мовленнєву, комунікативну, соціокультурну компетентності студентів¹.

¹ Починкова М. Критерії відбору навчального матеріалу для дистанційного курсу філологічного спрямування // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. 2010. № 22 (209). Серія: Педагогічні науки. С. 61–66.

Т. Симоненко зазначала що завдяки розробленим електронним енциклопедіям з дисциплін фахового спрямування, зокрема «Українська мова», «Ділова українська мова», тощо дозволяють технологізувати особистісно орієнтований освітній процес, який передбачає новітні підходи в конструювання та репрезентацію навчальних текстів, дидактичного матеріалу. Електронні засоби створюють якісно нові форми контролю за процесом розвитку мовно-комунікативної компетенції майбутніх філологів у ході навчання².

Проаналізувавши наукові роботи³ щодо створення електронних енциклопедій, слід зазначити, що у зв'язку із тривалим читанням з екрана монітора стомлюються очі та знижується сприйняття і засвоєння знань. Істотне значення для сприйняття текстів має розмір і зображення шрифту, покращує наочність та акцентує увагу студентів виділення окремих слів або фраз кольором або фоном.

Рекомендується розділяти текст на маленькі смислові абзаци. Дуже масивні абзаци тексту можуть не сприйматися студентами. Слід використовувати злегка збільшений інтервал між рядками для створення враження їх розрідженості, а не масивного скупчення букв, особливо це стосується шрифтів малого розміру. Оскільки ми читаємо текст зліва направо, то вирівнювання тексту по лівому краю значно полегшить його читання, вирівнювання тексту по ширині приймається в кожному випадку індивідуально для всього тексту (залежно від довжини рядків, розміру абзацив, наявності і кількості графіки). Бажано використовувати обмежену кількість типів і розмірів шрифтів (не більше 2–3 типів і 3–4 розмірів), адже використанні різних типів і розмірів шрифтів погіршить читання тексту і швидше стомлюватиме читача. Кольорове оформлення тексту також має бути помірним— не варто створювати на сторінці «веселку».

² Симоненко Т. В. Теорія і практика формування професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів: Монографія. Черкаси: Вид. Вовчок О. Ю., 2006. 328 с.

³ Цінько С., Рябцев О. Роль комп'ютерних технологій у розвитку професійно-творчого потенціалу майбутніх учителів-словесників // Укр. мова і літ-ра в шк. 2005. № 1. С. 40–42; Кухаренко В. М. Дистанційне навчання. Енциклопедичне видання: Навч. метод. посіб. Київ : ТОВ Редакція «Комп'ютер», 2007. С. 145–149; Шепетко Ю. Електронний підручник як засіб навчання молодого покоління // Вісн. Луганського нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. 2009. № 4 (167). С. 175–180 та ін.

Колір шрифту повинен добре виділятися на фоні, тобто текст має бути контрастним. Використання ілюстрацій, відео та аудіоінформації дозволяє підвищити мотивацію читачів до навчання, поліпшити усвідомлення інформації різними категоріями студентів залежно від основного каналу її сприйняття, візуалізувати абстрактну інформацію за рахунок динамічного представлення будь-яких процесів або статичних об'єктів і предметів. Усі ці мультимедійні складники повинні стосуватися конкретної теми, уточнювати текстову інформацію, наводити приклади, мати стандартний формат для читання (особливо це стосується відеоматеріалів).

Використання ілюстрацій також повинно буди адекватним. Наприклад, надмірна кількість анімації може стомлювати читача або відволікати його увагу від основного матеріалу; наявність гіпертекстових посилань. Електронна енциклопедія повинна містити гіперпосилання по елементах підручника і, можливо, мати посилання на інші інформаційні ресурси; Якщо електронна енциклопедія (особливо автономного типу) має певну кількість навчального контенту, що вимагає запуск інших програм (аудіо та відеоплеєрів, фотопереглядачів, читачів форматів .djvu і .pdf), то посилання на ці програми також мають знайти відображення в енциклопедії.

До провідних функцій електронної енциклопедії належать: інформативна, закріплення й самоконтролю, компенсаторності, індивідуалізації, комунікативна, мотиваційна, виховна й розвивальна, що дозволяють покращити сприйняття отриманої інформації, підвищують рівень якості наочного подання матеріалу.

Електронну енциклопедію використовують під час самостійного вивчення, повторення, узагальнення матеріалу, його практичного закріплення.

Провідна інформативна функція електронної енциклопедії дозволяє покращити сприйняття отриманої інформації, підвищити рівень якості наочного подання матеріалу засобами мультимедіа, використовуючи при цьому текст, аудіо, відео. Можливість постійного оновлення навчальної інформації, її збереження й обробка заохочують студентів до навчання.

Електронні енциклопедії з філології передбачають удосконалення орфографічних, лексичних, граматичних, стилістичних умінь і на-

вичок, активізацію таких процесів мислення, як аналіз, порівняння, узагальнення, конкретизація тощо.

Використання на філологічних факультетах електронних енциклопедій з фахово спрямованих дисциплін — один із шляхів підвищення якості освіти, дозволяє уникнути одноманітності, трафаретності в роботі викладачів-практиків, забезпечує послідовність, наступність та системність освітнього процесу.

Система філологічної освіти в Україні має відповідати вимогам інформаційного суспільства, яке інтегрується в європейську та світову спільноти. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні у 2012–2021 роках, яка є стратегічним документом, що окреслює основні напрями розвитку освіти в Україні, пріоритетними визначено розроблення й запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій, створення сучасної індустрії навчальних засобів. Усвідомлення важливості формування інформаційно-навчального середовища для забезпечення кожному студенту рівного доступу до якісної освіти, підготовку його до продуктивної професійної діяльності в умовах високотехнологічного інформаційного суспільства стимулює викладачів до пошуку шляхів вирішення означеної проблеми.

Юлія РОГУШИНА,
кандидат фізико-математичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
автоматизованих інформаційних систем
Інституту програмних систем НАН України

Анатолій ГЛАДУН,
кандидат технічних наук, доцент
Міжнародного науково-навчального центру
інформаційних технологій та систем
НАН України та МОН України

МЕРЕОЛОГІЯ ЯК ОСНОВА ВИЗНАЧЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИМИ ГАСЛАМИ

Сучасний розвиток інформаційних технологій (ІТ) пов'язаний із створенням систем, що базуються на знаннях про конкретну предметну область (ПрО), її основні поняття й відношення між цими поняттями та характерні для неї інформаційні об'єкти (ІО), а також про інформаційні ресурси (ІР), які містять ці знання. Для інтегрованих подання таких знань можуть застосовуватися онтології, таксономії, тезауруси тощо, які придатні для використання розподіленими Web-застосуваннями та забезпечують спільний словник певної сфери діяльності і визначають (з різними рівнями формалізації) значення термінів і зв'язків між ними¹.

Мета роботи — розробка методів та засобів коректного та однозначного визначення семантики зв'язків (відношень) між різними енциклопедичними гаслами, які з точки зору семантичних технологій можуть розглядатися як класи чи екземпляри класів онтології. Пропонується використовувати мереологічний аналіз як основу для більш чіткого та інтегрованих визначення та диференціації

¹ Рогушина Ю. В., Гладун А. Я Використання онтології як засобу інтеграції знань про інформаційну систему // Відбір і обробка інформації. 2006. № 5. Вип. 24 (100). С. 43-49.

різних видів відношень типу «частина-ціле». Це має забезпечити ефективніший пошук інформації в енциклопедії та надати користувачам швидший доступ до потрібних відомостей.

Зараз в Web представлена значна кількість словників та енциклопедійних ресурсів різної спрямованості, які дозволяють визначити термінологію різних ПрО та зв'язки між окремими термінами. На жаль, частина таких ресурсів обмежуються лише посиланнями з контенту однієї статті на іншу, тоді як зміст такого посилання користувач має визначати самостійно за контекстом. Найвідомішим прикладом такого типу IP є Вікіпедія. Відсутність формалізованого визначення семантики відношень між термінами не дозволяє автоматизовано здобувати потрібні користувачам відомості та генерувати більш формальні структури знань, такі як онтології та тезауруси.

Семантизація Wiki-технологій надає можливість для явного визначення відношень між Wiki-сторінками, але для кожної ПрО (та відповідно для того IP, що описує цю ПрО) доцільно визначати фіксований набір відношень, специфічний саме для цієї області. Деякі відношення є однаковими для різних ПрО (наприклад, «клас-підклас»), деякі є специфічними для окремих ПрО та не мають визначених характеристик. Але існує група відношень типу «частина-ціле», які характерні для більшості ПрО, але містять різні підтипи з подібними характеристиками, але різною семантикою, визначення якої є важливою складовою опису різних ПрО². Теоретичною основою для визначення таких підтипів є мереологія — науковий напрям, який стосується формалізації опису відношень між частинами та цілим. У створенні сучасних енциклопедійних IP, орієнтованих на функціонування у Web та взаємодію з іншими інтелектуальними застосуваннями, доцільно використовувати цей теоретичний базис для розширення функціоналу таких IP.

Мереологія — це формальна теорія про частини і зв'язані з ними поняття, розроблена С.Лесьневським³. Об'єктом мереології є дослі-

² Рогушина Ю.В., Гладун А.Я. Мереологические аспекты онтологического анализа интеллектуальных Web-сервисов // Збірник праць VII Міжнародної конференції «Інтелектуальний аналіз інформації» (12–14 травня 2007). Київ, 2007. С. 312–321.

³ Лесьневский С. Об основаниях математики. URL: <http://www.philosophy.ru/library/logic/lesnewxi.html>.

дження відношення «частина-ціле». Мереологія є частиною тріади дедуктивних теорій, що включає також прототетику й онтологію (у Лесьневського онтологія, на відміну від сучасного підходу Semantic Web, розглядається тільки як система з єдиним відношенням «є» — «is_a»). Відношення «частина-ціле» є винятково важливим тому, що воно утворює основу поняття системи, яке є центральним у науковому пізнанні. Система являє собою структурне з'єднання своїх елементів. Її базовою формальною характеристикою є те, що елементи не просто входять у систему, а входять у неї в результаті взаємодії з іншими елементами.

Найзагальніші відношення в реальних ПрО — зв'язок еквівалентності, таксономічний зв'язок, структурний зв'язок, зв'язок залежності, топологічний зв'язок, зв'язок причини і наслідку, функціональний зв'язок, хронологічний зв'язок, зв'язок подоби, умовний зв'язок і цільовий зв'язок.⁴ Однак не усі ці онтологічні відношення рівноцінні, у цьому наборі відношень можна виділити найбільш фундаментальні — таксономію і мереологію.

Відношення називають фундаментальним, якщо на базі одного цього відношення може бути побудована формальна система, яка дозволяє виражати основні математичні поняття. Існує чотири фундаментальних відношення, на базі кожного з яких може бути побудована математика: відношення приналежності (теорія множин ZF і NF), відношення між функцією, її аргументом і результатом (теорія множин фон Неймана), відношення іменування (онтологія Лесьневського) і відношення «частина-ціле» (мереологія).

Якщо термін «таксономія» досить широко розповсюджений і не вимагає додаткового визначення, то термін «мереологія» у дослідженнях, пов'язаних з інформаційними технологіями, застосовується значно рідше і має потребу в додатковому поясненні. Мереологія (від грецького «частина» і «вивчення») — формальна теорія про частини і пов'язані з ними поняття. Цей термін використано польським математиком Станіславом Лесьневським (львівсько-варшавська математична школа), який аналізує філософські, логічні і математичні складники основ математики. Цю теорію розвивали К. Айдукевич,

⁴ Непейвода Н. Н. Мереологія. URL: <http://www.logic.ru/Russian/events/ifras/nnn.pdf>.

А. Тарський, Т. Котарбінський⁵. Відношення «частина-ціле» є винятково важливим: воно утворює основу поняття системи, яка часто використовується в сучасному науковому пізнанні.

У мереології відношення «є частиною» (part-of) має такі властивості:

1. Асиметрія: $(x \ll y) \Rightarrow \neg(y \ll x)$;
2. Транзитивність: $(x \ll y) \wedge (y \ll z) \Rightarrow x \ll z$.

Система являє собою структурне поєднання своїх елементів. Її базовою формальною характеристикою є те, що елементи не просто входять до системи, а входять до неї також результати взаємодії з іншими елементами. Як похідне береться чотиримісне відношення $M(a, b, c, s)$, що означає, що в системі s елемент a з'єднується з елементом b за допомогою відношення c , що позначають звичайно як $a \xrightarrow{c} b$, якщо S зрозуміла з контексту, а s зв'язує лише ці два елементи. Для мереології виконується аксіома об'ємності: системи, що зв'язують ті самі об'єкти тими самими способами, є еквівалентними. Основні аксіоми мереології:

Аксіома 1. Існує порожня система $\exists s \forall x, y, c \neg M(x, y, c) = \emptyset$, така система є єдиною.

Аксіома 2. Система, яка має хоча б одну частину, сама є власною частиною: $\forall s (\exists x, y, c M(x, y, c, s) \Rightarrow \exists z M(s, s, z, s))$ »».

Аксіома 3. Якщо інших зв'язків у двох об'єктів може бути кілька, то наявність порожнього зв'язку заперечує можливість будь-якого іншого зв'язку:

$$\forall x, y, s (M(x, y, \emptyset, s) \Rightarrow \forall c (M(x, y, c, s \vee M(y, x, c, s) \Rightarrow c = \emptyset)).$$

Інші аксіоми мереології описують взаємозв'язки між системою і її елементами. Приклад — аксіома системи і частин: якщо елемент зв'язаний в одну сторону, то він зв'язаний і в іншу. Мереологія виходить за межі вивчення часткових відношень між елементами спільних систем. Вона також займається тими об'єктами, частини яких релевантні цілому. Такі об'єкти ідентифікуються як екземпляри.

Серед мереологічних відношень можна виділити сім окремих класів:

⁵ Kotarbiński T. Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk. Lwow, 1929. 232p.

Компонент-Об'єкт: сторінка-книга.

Член-Колекція: дерево-ліс.

Частина-Маса: шматок-хліб.

Матеріал-Об'єкт: алюміній-літак.

Властивість-Діяльність: бачити-читати.

Стадія-Процес: заварювання-готування чаю.

Місцевість-Область: Закарпаття-Україна.

Більшість досліджень відношень «частина-ціле» присвячені вивченню частин, але можна ідентифікувати різні типи цілого відповідно до таких властивостей:

1. Чи віддільна частина від цілого («мелодія-пісня» чи «вагон-поїзд»).

2. Є частини просторовими чи часовими («кімната-квартира» чи «зима-рік»);

3. Чи грає частина певну функціональну роль відносно цілого («двигун-автомобіль»).

4. Чи є частини неподільними («атом-молекула»).

Створюючи формальний опис ПрО, яку відображає енциклопедійний ІР, необхідно чітко визначати, до якого типу відношень належать ті відношення, які встановлюються між термінами. Помилкова класифікація може негативно вплинути на якість інформації та призвести до її некоректної інтерпретації користувачами.

Розвиток енциклопедичних видань безпосередньо пов'язаний з їх представленням в Web. Саме онлайн-версії енциклопедій є найдоступнішими для найширших кіл користувачів, вони можуть постійно оновлюватися та містити актуальні факти.

Використання сучасних технологій керування знаннями у Web надає користувачам значно більше можливостей для аналізу та пошуку інформації. На жаль, навіть найрозвиненіші та популярні онлайн-енциклопедії практично не використовують методи та засоби подання знань, які вже стали фактично стандартом для інтелектуальних Web-застосувань. Приміром, широко відома Вікіпедія⁶ базується на Wiki-технологіях⁷, але не використовує їхнє семантичне розширення.

⁶ Wikipedia. URL: <https://www.wikipedia.org>.

⁷ Leuf B., Cunningham W. The Wiki way: collaboration and sharing on the Internet, 2001. URL: <http://www.citeulike.org/group/13847/article/7659081>.

Внаслідок цього знання, що містяться в таких ІР, не можуть оброблятися сучасними засобами аналізу даних. Це значно звужує як функціонал самих енциклопедичних видань, так і сферу їх використання. Але вибір засобів семантизації Wiki-технологій є окремою науковою проблемою та має враховувати специфіку тієї конкретної задачі, для якої ці технології застосовуються⁸. Портальна версія «Великої української енциклопедії (е-ВУЕ)» використовує технологічну платформу MediaWiki⁹ з відкритим кодом та її семантичне розширення Semantic MediaWiki (SMW)¹⁰, що забезпечує формальне визначення та обробку змісту зв'язків між Wiki-сторінками з урахуванням стандартів Semantic Web¹¹. Семантичне розширення Wiki-технології Semantic MediaWiki дозволяє визначати семантичні властивості окремих Wiki-сторінок, що відповідають термінам ПрО, яка описується в енциклопедійному ІР.

Семантичні властивості Wiki-сторінки характеризують зміст посилань на інші сторінки. Для автоматизованої обробки цей зміст треба визначати явно, вводячи значення відповідної властивості. З точки зору інформаційних технологій, основна перевага е-ВУЕ порівняно з конкуруючими онлайн-енциклопедіями та довідниками (а для більшості користувачів — це Вікіпедія) — семантизація, тобто наявність обробки та аналізу даних на рівні семантики. У текст Wiki-сторінки семантична властивість вставляється у форматі [[назва::значення]]. Цей синтаксис дуже схожий на створення звичайних Wiki-посилань на інші сторінки.

У несемантизованих посиланнях користувачеві потрібно читати текст сторінки, аналізувати контекст посилання та намагатися самостійно визначити його зміст. В семантичних посиланнях такий зміст визначено явно, однозначно та уніфіковано — для всіх властивостей з однаковим змістом потрібно використовувати одне ім'я.

⁸ Rogushina J. V. Semantic Wiki-resources and their use for the construction of personalized ontologies // Problems in Programming. 2018. № (2–3). P. 188–195.

⁹ MediaWiki. URL: <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki>.

¹⁰ Krötzsch M., Vrandečić D., Völkel M. Semantic MediaWiki // International semantic web conference, 2006. P. 935–942. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf.

¹¹ Davies J., Fensel D., van Harmelen F. Towards the Semantic Web: Ontology-driven knowledge management. England: John Wiley & Sons Ltd, 2002. 288 p.

Щоб позбутися такої проблеми, в е-ВУЕ використовуються шаблони для типових інформаційних об'єктів (ТІО) — сторінок з однаковим або подібним набором семантичних властивостей (однакові набори властивостей, але не їх значення). Важливо, що потрібно спочатку створити семантичну властивість, визначити її назву та тип, а вже потім використовувати її у Wiki-сторінках гасел. Розробка повної та несуперечної системи таких властивостей є одним з найважливіших складових розробки структури бази знань енциклопедійного ІР.

Мереологічні властивості е-ВУЕ, які можна описати як «частина-ціле», але доцільно використовувати більш специфічні назви:

	Тип мереологічної властивості	Приклади семантичних властивостей, що використовуються в е-ВУЕ	Зворотна властивість	Сторінки е-ВУЕ, що пов'язані відповідною мереологічною властивістю
1.	Компонент-Об'єкт	«є компонентом»	«має компонентом»	Літак-крило,
2.	Член-Колекція	«є елементом системи»	«має елемент системи»	область-країна
3.	Частина-Маса	«входить до»	«містить»	Атрибут-База даних
4.	Матеріал-Об'єкт	«є матеріалом»	«зроблено з», «містить матеріал»,	алюміній-літак
5.	Властивість-Діяльність	«потрібно для»	«використовує»	Авторизація – автентифікація
6.	Стадія-Процес	«є частиною процесу»	«процес містить частину»	Персональна ідентичність-Автономізація соціальна
7.	Місцевість-Область	«знаходиться у»	«є місцем знаходження»	Закарпаття-Україна

Використання мереології як теоретичної основи для визначення специфічних для енциклопедійного ІР підтипів відношень «частина-ціле» між поняттями дозволяє більш однозначно визначити семантику зв'язків між ними, покращує навігацію у ресурсі та зменшує час, що потрібний користувачам для пошуку необхідних відомостей.

*Гладун Анатолій,
Юлія Рогушина,
Сергій Прийма,
Оксана Строкань,
Ірина Корякіна,
Ленмара Ісмаїлова*

ВИКОРИСТАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ WEB-РЕСУРСІВ ДЛЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ СЕРВІСІВ ВАЛІДАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ В АГРОДОРАДНИЦТВІ

Сучасні консультуючі засоби, такі як системи агродорадництва, орієнтовані на функціонування у відкритому інформаційному просторі і потребують застосування зовнішніх джерел знань для зіставлення компетенцій потенційних працівників. Ці знання формуються в результаті безперервного процесу формального, неформального та інформального навчання людини. Проблему ускладнює мобільність населення через відмінності у вимогах та стандартах освіти у різних країнах та регіонах та потреби у додатковому навчанні іноземних студентів та потенційних працівників. Тому виникає необхідність використання таких зовнішніх інформаційних ресурсів, які, з одного боку, є актуальними та досить швидко реагують на зміни у предметних галузях, а з другого — є надійними, перевіреними та містять тільки підтверджені факти (на відміну від Вікіпедії, яка у певні моменти може надавати некоректну або неправдиву інформацію). Такими ресурсами є різноманітні енциклопедії, що представлені у Web. Найвагомішими з точки зору консультуючих систем є енциклопедії, в яких знання формалізовані та придатні для автоматизованої обробки (без участі людини).

Характерною рисою розвитку сучасного аграрного сектору є впровадження системи аграрного консультування — агродорадництва. Аграрна дорадча діяльність — це сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського

населення для підвищення рівня знань та вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства¹. Агродорадництво — це взаємодія консультантів (юриста, економіста, агронома, інженера тощо) та сільгоспвиробника, незалежно від форми власності на землю, з метою підвищення доходів як товаровиробників, так і сільського населення в цілому. Але така взаємодія потребує чіткого визначення та узгодження термінології на основі зовнішніх інформаційних ресурсів (ІР) — онтологій, тезаурусів, словників та енциклопедій. Необхідно, щоб усі учасники процесу дорадництва мали доступ до таких ресурсів, тому доцільно орієнтуватися тільки на відкриті Web-ресурси. Крім того, важливо, щоб ці ресурси базувалися на відкритих семантичних стандартах подання знань (прикладами таких стандартів є розробки проєкту Semantic Web, які сьогодні фактично є загальноприйнятими засобами для створення інтелектуальних застосувань). Інша важлива вимога до таких ресурсів — їхня надійність та здатність надавати перевірену та актуальну інформацію, що спонукає звертатися саме до енциклопедійних видань з підтвердженою репутацією. Таким чином, виникає потреба у розробці набору вимог до зовнішніх інформаційних ресурсів та пошуку таких ресурсів, що відповідають таким вимогам. В даній роботі ми обґрунтовуємо доцільність застосування для цього енциклопедійних ресурсів різних типів, що базуються на технології Semantic MediaWiki, яка забезпечує автоматизовану генерацію відповідних онтологій. Ці онтології можуть використовуватися в дорадчих системах як джерело знань щодо відповідних предметних областей.

Сталий розвиток агропромислового виробництва потребує швидкого розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації, впровадження сучасних технологій у виробництво, мобільності та постійного підвищення кваліфікації спеціалістів аграрної сфери. Основою дорадчої служби є використання знань при здійсненні своєї дорадчої діяльності для надання дорадчих послуг для кінцевих користувачів (аграрії, роботодавці, експерти, користувачі). До цих послуг можна віднести: консультування, дистанційне навчання, поширення

¹ Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-IV // Відомості Верховної Ради. 2004. № 38. С. 470. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>. (дата звернення: 03.09.2021).

та обмін інформацією, доступ до мультимедійних інформаційних ресурсів тощо ².

Теоретико-методологічні та практичні основи використання інформаційних технологій у виробничій та консультативній діяльності в аграрній сфері висвітлені в багатьох наукових працях. Аналіз діяльності сучасних дорадчих систем в аграрному секторі показав необхідність оперування не тільки специфічними сільськогосподарськими знаннями та виробничими процесами, але й розуміння результатів навчання (формального, неформального, інформального) та процесу їх валідації для ефективного вирішення питань працевлаштування та побудови особистої освітньої кар'єри для досягнення професійних цілей. Валідація результатів навчання – підтвердження компетентним органом факту, що вміння, знання та навички, здобуті людиною в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти, оцінені відповідно до визначених критеріїв і відповідають вимогам стандарту освіти ³.

Недоліком розглянутих систем агродорадництва є відсутність засобів аналізу компетенцій представників сучасного ринку праці в аграрній сфері, засобів побудови особистого освітнього профілю для досягнення професійних цілей, засобів валідації результатів неформального й інформального навчання та методів здобуття знань із зовнішніх інформаційних ресурсів.

Метою роботи є обґрунтування використання енциклопедійних ресурсів, що базуються на семантичних технологіях і дозволяють автоматизовано генерувати коректні та актуальні онтології (верхнього рівня та відповідних предметних областей) для інтелектуальних сервісів дорадництва в аграрному секторі. Ця проблема розглядається на прикладі інтелектуальної інформаційної системи агродорадництва — AdvisOnt (Advisory Ontology System).

Загальна схема дорадчої системи представлена на рис. 1.

² Шаповал О. Ф., Кальна-Дубінюк Т. П., Гнідан М. М., Бас О. І. Інформаційні технології в консалтинговій діяльності дорадчих служб // Wspolpraca Europejska. Warszawa: Consilium Limited Liability Co. 2016. № 1 (8). Р. 62–70. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/22868/1/3.pdf>. (дата звернення: 02.09.2021).

³ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Валідація результатів навчання. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Валідація_результатів_навчання (дата звернення: 16.08.2021).

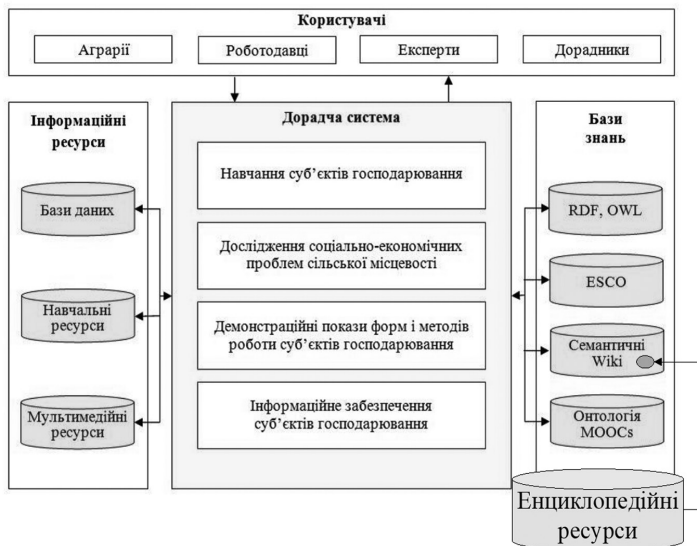

Рис.1 Загальна схема дорадчої служби

Для представлення специфіки результатів неформального й інформального навчання у сільському господарстві пропонується використати онтологію Європейського багатомовного класифікатора навичок, компетентностей, кваліфікацій та професій, ESCO⁴. Основними елементами ESCO є професії, навички та кваліфікації. ESCO описує, визначає та класифікує професії, навички та кваліфікації, що стосуються ринку праці та освіти та навчання в ЄС. Кожна професія, представлена в ESCO, має свій профіль, який містить пояснення її сутності у вигляді опису, примітки про сферу застосування та визначення, а також перелік знань, умінь та навичок, які експерти вважають релевантною термінологією для цієї професії в європейському масштабі.

Сільськогосподарські консультаційні системи працюють з такими інформаційними об'єктами (ІО), як профілі користувачів, кваліфікація, вакансії, курси навчання тощо. Їх узгодження потребує фор-

⁴ ESCO (the European Multilingual Classifier of Skills, Competences, Qualifications and Occupations) .URL: <https://ec.europa.eu/esco/portal/home>. (дата звернення: 03.09.2021).

малізованих та стандартизованих знань про структуру таких ІО та їх ознак. Для цього доцільно застосовувати сучасні засоби керування знаннями, що базуються на онтологічному аналізі та підтримуються стандартами та інструментами Semantic Web⁵, які забезпечують створення розподілених інтелектуальних застосувань. Використання онтологій надає основу для достатньої виразності та повторного використання знань. Важливо, з яких саме ресурсів здобуваються знання.

Основні компоненти Semantic Web — це онтології для інтероперабельного представлення знань реального світу, Web-сервіси для обробки інформації та програмні агенти, які можуть користуватися Web-сервісами відповідно до інтересів та цілей своїх користувачів⁶.

Онтології забезпечують спільне та повторне використання знань та фактів предметних областей. Формальна модель онтології містить поняття (класи та екземпляри цих класів), відношення між ними та правила інтерпретації. Різні дослідники конкретизують його параметри відповідно до їх завдання та інформаційної структури домену. Онтологічне подання структури понять системи агродорадництва дозволяє визначити ті атрибути ІО цього домену, що відносяться до одного онтологічного класу (наприклад, атрибут «наявні компетенції» класу «вакансія» та атрибут «результат навчання» класу «навчальний ресурс» відносяться до класу «компетенція»). Це забезпечує можливість їх зіставлення у запитах до БЗ та застосування до них як теоретико-множинних операцій, так і використання відомостей про їх ієрархію. На основі онтологічного подання знань можна формально описувати інформаційні об'єкти, типові для певного домену, та здійснювати пошук та зіставлення⁷. Онтологія домену дозволяє визначити структуру таких об'єктів, їх припустимі значення та відношення між ними. Відповідно до специфіки проблеми дорадництва, найбільш вживаними у запитах є атрибути класу «Компетентність»,

⁵ Berners-Lee T., Hendler J. & Lassila O. The semantic web // Scientific American. 2001. No 284 (5). P. 34–43.

⁶ Pryima S., Rohushyna Yu., Strokan O. Use of semantic technologies in the process of recognizing the outcomes of non-formal and informal learning, CEUR Workshop Proceedings. 2018. Vol. 2139. P. 226–235. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2139/226-235.pdf>. (дата звернення: 07.09.2021).

⁷ Rogushina J., Pryima S. The use of ontologies and semantic web to provide for the transparency of qualifications frameworks // Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. 2017. Vol. 1. № 2 (85). P. 25–31. URL: <http://journals.urau.ua/eejet/article/view/92815>. (дата звернення: 04.09.2021).

які мають складну структуру. Інші онтології, які доцільно застосовувати для адаптації сільськогосподарських дорадчих послуг для персональних потреб користувачів, можна експортувати у формат RDF з семантичних Wiki-ресурсів, що відносяться до специфіки домену чи регіону, або до персонального перегляду користувачів.

Інформаційні ресурси (IP), що побудовані на основі Wiki-технології, складають сьогодні значну частку структурованого контенту Web, тому вони найбільш придатні для автоматизованої обробки. Wiki-технологія — це технологія створення розподілених інформаційних ресурсів (IP), яка забезпечує можливість користувачам додавати нові матеріали, редагувати вже існуючий контент та повертатися до попередніх версій, не використовуючи інше програмне забезпечення⁸. Ці IP містять формалізовані знання про поняття та відношення між ними і можуть використовуватися як джерело інформації для побудови онтологічних баз знань різного рівня та призначення — наприклад, для опису відкритих навчальних матеріалів, профілювання користувачів та формалізації результатів навчання.

Широко вживаним рішенням для створення Wiki-ресурсів є технологічна платформа MediaWiki, що базується на PHP і MySQL. Для подання розподілених знань у Wiki-ресурсах виникає потреба в їх семантизації, для чого розроблено багато різноманітних технічних рішень. Одне з поширених — Semantic MediaWiki (SMW)⁹, що дозволяє будувати бази знань, семантично розмічати контент Wiki-сторінок та виконувати складні семантичні запити.

Використання Wiki-онтології дозволяє запобігти неоднозначної інтерпретації знань різними розробниками та користувачами. Семантизовані Wiki-ресурси є основою для побудови онтологій верхнього рівня, які забезпечують інтеграцію різних застосувань на основі технологій Semantic Web. Прикладом енциклопедійного ресурсу на основі семантичних Wiki є портална версія «Великої української енциклопедії» — e-BUE. Вона відповідає всім вимогам до зовнішніх інформаційних ресурсів та містить перевірені та актуальні відомості.

⁸ Рогушина Ю.В., Прийма С.М., Строкань О.В. Створення та використання семантичних Wiki-ресурсів: навчальний довідник. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В. 2017. 169 с.

⁹ Krötzsch, M., Vrandečić, D. Semantic mediawiki. In Foundations for the Web of Information and Services. Springer, Berlin, Heidelberg. 2011. P. 311–326.

В AdvizOnt застосовано онтологію верхнього рівня, згенеровану на основі порталної версії «Великої української енциклопедії» (e-BUE)¹⁰, яка забезпечує спільне розуміння основних понять доменів агродорадництва, дистанційного навчання та аналізу компетенцій.

Семантичні Wiki-технології забезпечують засоби створення енциклопедійних ресурсів, які придатні для автоматизованої обробки зовнішніми інформаційними системами. Саме такі енциклопедійні ресурси використовуються AdvizOnt для узгодження термінології та встановлення змісту зв'язків між елементами компетенцій, з яких складаються результати різних форм навчання.

Програмне забезпечення Semantic MediaWiki дозволяє генерувати онтологію за довільним набором Wiki-сторінок. В AdvizOnt для цього використовуються як статті категорій «Сільськогосподарські науки» (рис. 2) та «Педагогічні науки», так і статті, що пов'язані з різними формами навчання.

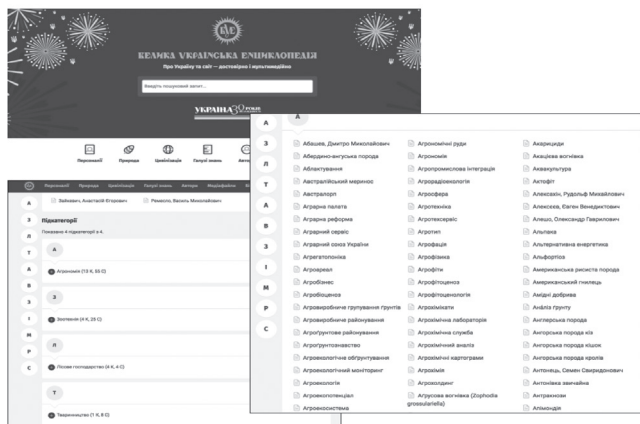

Рис.2. Статті e-BUE з категорії «Сільськогосподарські науки»

Використання зовнішніх енциклопедійних Web-ресурсів на основі Semantic MediaWiki є одним з перспективних напрямів побудови відкритих дорадчих систем.

¹⁰ Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/>. (дата звернення: 09.09.2021).

Наукове видання

**ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ
УКРАЇНИ**

(ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**За ред. д. і. н., проф.
А. М. Киридон**

Комп'ютерна верстка
М. Гутман

Формат 60×84/16.

Ум. друк. арк. 5,58.

